

УКРАЇНСЬКІ ЗАМОВЛЯННЯ

УКРАЇНСЬКІ

КИЇВ · 1993

ЗАМОВЛЯННЯ

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
„ДНІПРО“

УКРАЇНСЬКІ ЗАМОВЛЯННЯ

ББК 86.391+82.3Ук—6
У45

До книги ввійшли найцінніші й найдосконаліші
тексти української магії,
народних чаклунських дійств.
Цей найменш вивчений шар
національної словесності сягає своїм корінням
у найглибшу язичницьку давнину,
ввібравши також елементи християнських уявлень
про світ.

Упорядник
М. Н. МОСКАЛЕНКО

Автор передмови та коментаря
М. О. НОВИКОВА

Редактор
І. М. РИМАРУК

4702640105—036
У———— 86.92
205—93
ISBN 5-308-01357-8

© Упорядкування
М. Н. Москаленко.
1993
© Передмова. коментар.
М. О. Новикова, 1993
© Художнє оформлення.
В. А. Кононенко, 1993

ПРАСВІТ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ

Той шар української (а ширше — східнослов'янської і загальнослов'янської) культури, що його репрезентовано в цій книжці,— особливий. Причому особливий у багатьох відношеннях. Цей шар найпотаємніший. Захований у надрах фольклору біля самого його серця, біля самих джерел. Найбільш замкнений для невтаємничених, для профанів і чужинців. Досі вчені-фольклористи нарікають на те, як важко збирати замовляння та заклинання, як неохоче інформанти повідомляють шукані тексти й описують дії, які їх супроводять. Отже, ще й донині — нехай у неясній, «забобонній» підсвідомості — замовляння оберігаються народною культурою від стороннього погляду, чи то буде холодно-аналітичний погляд ученого, чи лютовикривальний — «борця проти пережитків», чи зацікавлений — нашого атеїстичного сучасника. Так бережуть і охороняють лише святині.

Замовляння й були протягом багатьох століть серцевинною святинею язичницького світогляду та життєвого укладу.

Замовляння — це молитвослов язичництва. Якби доповнити наведені в книжці тексти їхніми аналогами на інших східнослов'янських мовах, а також численними заклинаннями з колядних і купальських, весняних і жниварських, весільних, похоронних та інших обрядових пісень, якби розмістити всі ці тексти календарно, за роковим колом, і за другим, «малим» колом людського життя від народження до смерті,— ми дістали б унікальне зведення язичницьких молитв. Своєрідний «требник» давнього слов'янина. А це, в свою чергу, означає, що ми змогли б відчитати віками збираний, відібраний та «відредагований» над-текст: діалог Людини з Космосом — як він склався на східнослов'янському грунті.

Природно, формуючись століттями (а в найглибинніших символах і структурах — тисячоліттями), «молитвослов» язичництва зазнавав змін. Та все-таки в замовляннях перед нами постає якщо й не найархаїчніший, то, принаймні, близький до такого шар язичницької свідомості та язичницької культури. Той шар, порівняно з яким не лише «побутовий» ліричний фольклор, не лише героїчний епос, але й сюжети про сотворіння та благоустрій світу, про язичницькі божества, про засновників роду — набагато молодші форми пізнання та відтворення світу. У замовляннях ми занурюємось у першоматерію

людської присутності в світі — в те, для чого, мабуть, тільки поети спромоглись знайти місткі формули, назвавши його «пра-прасутність» (Юліан Тувім), «первовічність» (Райнер Марія Рільке), «Матері» (Йоганн-Вольфганг Гете).

На те є декілька доказів.

Дослідники первісної культури людства показали: що давніша та чи інша культура (або її етап), то частіше зображуються в ній: звір, а не людина; жінка, а не чоловік; мертвий, а не живий. У найдальшій ретроспективі первісна свідомість взагалі більше зосереджується на нелюдському: йдеться про світ духів і тотемних тварин, про знаки природних сил і стихій. Власне кажучи, людське не те що не зображується — воно поглинуте «не-людським», «звіриним», «природним», «космічним». Воно перебуває всередині цього останнього, злите з ним, не мислиться поза ним. Критерій вибору (якщо такий раціональний термін тут доречний) цілком певний: зображується найбільш *значиме*. А найбільш значиме для стародавніх людей — це найбільш впливове. Могутнє. Повновладне.

Мертвий могутніший від живого: духи предків забезпечують добробут родові своїх живих нащадків,— не навпаки. Звір могутніший від людини: від наявності звіра залежить існування людини,— не навпаки. Жінка могутніша від чоловіка: вона дає відродження та примноження життя; роль чоловіка довгий час або не усвідомлюється зовсім, або вважається супутньою, другорядною. Нарешті, мертвий, звір, жінка

ближчі до природних першопочатків: мертвий — тому що він «повернувся» в землю, ліс, небо (варіанти змінювались); звір або птах — тому що вони одвічно там живуть; жінка — тому що її біоцикли наочно збігаються з «місячним», місяцевим космічним ритмом, і тому, що саме вона не менш наочно носить у собі й «повертає» у світ живих — живе життя, дитину.

Досить хоча б побіжно проглянути тексти замовлянь, щоб переконатися: у них діє та сама закономірність. До мертвих, до звірів, птахів, рослин, до жіночих істот у замовляннях звертаються частіше, ніж до їхніх антиподів. Додамо: аж до кінця XIX — початку XX ст. цілий ряд найвідповідальніших обрядів язичницького походження (наприклад, оборювання села під час мору, пологові та похоронні обряди та ін.) або виключав присутність чоловіків, або істотно її обмежував.

Другий доказ архаїчності замовлянь — навіть не кожного окремого тексту, а «образу світу», втіленого в них,— час дії, і всередині текстів, і поза ними: час самих обрядів, коли замовляння були мовлені. Цей час — *ніч* або ранішня зоря до сходу сонця. (Існують замовляння, в яких згадується і «ясний день», але таких видима меншість; про них — див. розділ «Астральна символіка» в коментарі).

Пізніша християнська або двовірна свідомість пояснить цю особливість по-своєму. Замовляння — це магія, а магія — це звертання до темних сил, до «нечисті». Природно, такому

звертанню більше личить ніч — час доби, коли такі сили є панівними.

Насправді ж це мотивування переставляє місцями причину і наслідок, явища більш ранні — й пізніші.

По-перше, аж ніяк не споконвіку водяники та лісовики, домовики та польові мавки сприймалися як сила зла, бісівська. У бісівщину ці втілення природних начал, цих володарів стихій заслало християнство. У глибині язичницького мислення вони ще не «спеціалізуються» ні на злі, ні на добрі: вони різні, мінливі, амбівалентні. Можуть допомогти людині, можуть і нашкодити: все залежить від їхньої прихильності. А вона, в свою чергу, залежить від *правильної* поведінки людини в космічному діалозі з «не-людським». Отже, для язичника нема ніякого резону у приуроченні замовлянь саме до ночі за принципом «поганого», «небезпечного» часу — а проте саме до ночі вони все-таки приурочені.

По-друге, негативна мотивація ночі в замовляннях була б логічною, якби всі вони були магією «на зло». Але ж у книжці зібрано переважно замовляння саме «на добро»: вони покликані прогнати хворобу, біду та наслання, навіяти кохання та ін. Зовсім нелогічно співвідносити їх із ніччю, якщо ніч вважається «лихим» часом. Нагадаю: такі ж нелогічні тоді нічні перетворення полоцького князя Всеслава у «Слові про Ігорів похід»: він «вовком» біжить на розвідини до Тмутаракані, і цим самим діє на користь, а не на шкоду дружині. Нелогічна в

такій інтерпретації і нічна втеча з половецького полону самого князя Ігоря (також за допомогою перевтілень), описана як великий успіх князя і радість для всієї «землі Руської».

Цілком очевидно, що ніч у цих (і багатьох інших — обрядових, казкових, легендарних) випадках є, безумовно, значущою як час дії. І значущою як опозиція до дня. Але значення це не схоже на те, якого набуває ніч у «чорно-білому», етично поляризованому словнику християнства. Як і *мертві*, протилежно до живих, як і *звірі*, протилежно до людей, як і *жінка*, протилежно до чоловіка, ніч тут — не «погана», а сильна сторона протиставлення. Ніч могутніша, «природніша», «космічніша» від дня, тому вона й більш відповідна для найважливіших священних текстів і подій язичництва.

Ніч первісніша від дня. В усіх міфосюжетах про сотворіння світу первинний стан буття, хаос описується як Світовий Морок, без жодного проблиску світла. Ніч (передранкові години «до третіх півнів»), за даними медицини,— найкритичніша смуга для організму людини. Зауважимо — амбівалентно кризова: час найімовірнішої смерті, загострення хвороб — але й час зламу на краще. Та ж передранкова, пізньонічна пора — час найбільшого нагромадження соків і цілющих властивостей у рослинах, на чому спеціально наголошують стародавні «травники». Отже, ніч могутніша і архаїчніша від дня в міфологічному мисленні. Тоді й не дивно, що й світ замовлянь — це світ нічний: підкреслено арха-

ічний і підкреслено впливовий у вимірах людської долі.

Наступні докази граничної давності цього світу можуть бути виведені з композиційної форми замовлянь. Звернімо увагу хоча б на два моменти: на діалогізм заклять — і на їхню синтаксичну будову.

Фольклористи та історики сперечаються про те, який з різновидів замовлянь історично первинніший: замовляння-звертання, замовляння-моління, замовляння-описи ритуальних дій — або ж так звані «епічні» замовляння: цілісна, зв'язана оповідь, де персонажами виступають магічні істоти (втілення хвороб, природні духи, в християнізованих версіях — Бог, Богородиця і святі). На це питання проливають світло дослідження, темою яких є співвідношення міфу та ритуалу.

Ритуал — це драматизація міфу, його «розігрування» в особах і предметах. Міф — це вербалізація ритуалу, його втілення і тлумачення у слові. Для певного праетапу людської думки «слово» і «діло» взагалі ледве чи не синоніми, що дістало своє відбиття в найдавніших індоєвропейських мовах. Проте завжди і скрізь там, де поруч співіснують культури більш архаїчна і менш архаїчна (а їхні ритуали — зокрема, замовляння,— в такій ситуації неминуче стають взаємопроникними),— все ж спостерігається стійка закономірність. «Архаїка» обирає *діло*, а не слово, *ритуал*, а не міф, *заклинальні дії*, а не формули замовлянь

(«молитв»). Так зростає, наприклад, роль магічної дії в найбільш заповідних регіонах України — в Поліссі або в Карпатах. Але те ж саме спостерігається і в стародавніх російських селах на Півночі. Усе це дає підстави вважати, що «священна драма» язичницького обряду первісно *розігрувалась* (із використанням слова), і лише згодом стала більш або менш повно *описуватись* у слові.

Але що таке драма? І чому численні історики культури визначають саме драму ядром і зачатком усіх наступних релігійних і художніх форм?

По-перше, драма — це *діалог*. По-друге, драма — це *дійове, діяльне слово*. При цьому і те, й інше — не лише формальні, а й істотні, світовидчі ознаки драми. Навіть монолог у драмі не є «мова в нікуди», а мова, звернута до аудиторії. Аудиторія ж — це десакралізований, «мирський» заміщувач Усього Світу, «Білого Світу», до якого звертався учасник первісної «священної драми» — ритуалу. Весь Світ був для того учасника його головним співбесідником — яку подобу цей Всесвіт не прибирав би. Тому не так важливо, чи є в даному конкретному замовлянні діалог явний, граматично оформлений. Важливо, що саме замовляння як «жанр», а точніше, як спосіб людського спілкування, є тотальним, усепроникним діалогом, який вимагає відповіді, на відповідь сподівається і поза відповіддю, без відповіді жодного сенсу, жодного буттєвого виправдання не має.

Те саме є справедливим стосовно дійового і діяльного слова у замовляннях. Інше — там просто неможливе й непотрібне. Згодом письменники (поети передусім) неодноразово згадували про таке слово: від Шекспірового Гамлета, який присягається, що говоритиме «словами-ножами», до Кассандри у Лесі Українки: героїня мучиться через те, що саме такими є її віщі слова. І все ж таки пізніша література або лише *реконструює* ту стадію в історії людської культури, коли справді вірили у слово-діло,— або дає вже знесилені, вже позбавлені колишньої дійової сили *метафори* такого слова.

Всі ми розуміємо, що слова Маяковського про слова, від яких «зриваються гроби іти четвіркою своїх дубових ніжок»,— самі по собі тільки «метафора», тільки «гіпербола», тільки (по-гамлетівськи) «слова, слова, слова». Що жодні гроби жодними словами рушити не примусиш.

Замовляння відають протилежне: на те вони й виголошуються, щоб навіть труни могли від них вернутися з могил. Замовляння вводять нас у той світ (і в той людський стан), де і коли *слово* для того лише й існує, щоб негайно і нефігурально стати *ділом*. Убивати й воскрешати. Запалювати й остуджувати любов. Запліднювати і прирікати на безпліддя.

Сьогоднішня забобонна свідомість вважає, ніби замовляння — це якісь *особливі* слова, внаслідок чого вони й збуваються. Це й не дивно. Забобон — це віра, що втратила свою світовидчу *систему*, а тому — й істинний *сенс* кожної

з частин цієї системи. Адже сенс полягає в тому, що замовляння — не особливі слова, а особливий стан світу й людини, особливий — *суціль* значущий і тому *суціль* віщий — діалог Людини зі Світом.

Підвищена напруженість, екстатичність, «священна тривога» або навіть «священний жах» ритуалу (і замовлянь як його складової) — явище не первинне, а вторинне. Показник розпаду космічного «ладу», «тріщина світу». Чим більше вислизає з-під ніг людини онтологічний, буттєвий грунт, чим сумнівніша й проблематичніша готовність світобудови відгукнутися на її поклик,— тим екстатичніші, надривніші, форсованіші ритуальні засоби.

Любителів «жахливого», які з нервовим дрожем очікують знайти в цій книжці «що-небудь таке», від чого волосся повинне стати сторч, чекає розчарування. Нічого «такого» замовляння не нагнітають (що зовсім не означає, ніби в них відсутня експресія та висока поезія). Навпаки, численні замовляння радше здивують своєю «селянською» простодушністю і дбайливістю в оберіганні світового господарства. Це й не випадково. Релікти *нормального* священного ставлення до світу — замовляння не здатні ще припускати існування в світі профанних, безчудесних зон, речей, станів, слів. Диво для них — *норма*, а не *ексцес*.

Звернімося тепер до синтаксичної будови замовлянь — до «малої» граматичної синтакси, що фіксує, однак, синтаксу «велику»: те, як

виглядають у замовляннях зв'язки і взаємозалежності самого буття.

Сучасний читач, без сумніву, помітить композиційно-синтаксичну «алогічність» текстів замовлянь, а також — нерідко — їхню ланцюжкову, кумулятивну структуру. Помітить — і пояснить, найімовірніше, примітивністю архаїчного мислення.

Тут він помилиться. Архаїчне мислення не примітивне — воно *інше*. Настільки інше, що нам, сьогоднішнім, вірно відчитати його «граматику» навіть важче, аніж зрозуміти його символічний «словник». І, знов-таки, чим текст архаїчніший, тим це «інше» легше побачити і важче зрозуміти.

Грубо кажучи, ми — мешканці *причинно-наслідкового* світу. Кожна оповідь, навіть репліка для нас — приховано чи видимо — це запитання «*чому*?» або відповідь «*тому що*». В літературі та мистецтві це називається *сюжетністю* творів. Сюжет може розвиватися паралельно за кількома лініями, йти у зворотному напрямку — від розв'язки до зав'язки (так будується сюжет у детективі); він може ховатися у підтексті, бути «ліричним», позначеним лише зміною настроїв і деталей — все одно: хоч на денці його мусить лежати якщо не відповідь, то хоча б натяк на відповідь: «*чому* так?»

У замовляннях причинно-наслідкового сюжету нема взагалі. Якщо ж у них і є оповідь, то розгортається вона за дивним для нас принципом — аналогії.

Місяць бував у царстві мертвих; у мертвих не болять зуби; нехай же (аналогія!) не болять вони і в такого-то... Кобила плаче за лошам, корова плаче за телям, море плаче за морем (не втримаюсь, щоб не привернути читачеву увагу до цього вражаючого за силою, сміливістю і простотою «образу») — нехай так само плаче від кохання такий-то за такою-то...

Приклади можна, однак навряд чи потрібно, множити. Єдиний світ замовлянь — це якийсь дивний для нас світ, у якому все з усім пов'язане, але ніщо нічому не є ні причиною, ні наслідком. Замість *причинності* тут *суміжність*: у тексті, але так само і в світобудові.

Місяць, зуби і мертві... Або: кобила, корова, невільники на чужині, море і закоханий... Або: калина, малина, шипшина; кров, вогонь, вода; три сестри, три ріки і рана... Найвишуканіший сюрреаліст (із Сальвадором Далі включно) лише найбільшим зусиллям фантазії зміг би якось об'єднати такі різнорідні і різнорядні об'єкти. Замовлянню ж це вдається легко. Проте логіку такого зв'язку нам збагнути несила. Тому славетна формула недоладності «на городі бузина, у Києві дядько» є, з нашого погляду, ідеальною композиційно-смисловою моделлю замовлянь як тексту.

Моделлю — так, та аж ніяк не недоладністю. Весь фольклор побудовано за принципом паралелізму. Забуваючи про цей принцип, не можна зрозуміти й того, який стосунок має, наприклад, поникла верба до дівчини, яку покинув

милий: чи не той самий, що та ж бузина до того ж таки дядька. Відмінність лише в тому, що в пізніших творіннях (або жанрах) фольклору ми вже відчуваємо певну дистанцію, внутрішній зазор поміж зіставлюваними предметами. Ця дистанція й перетворює взаємне зіставлення на «порівняння»: на умовний художній образ, не на безумовну реальність.

Міф (а замовляння породжені ще живим міфом) порівнянь не відає. Йому відоме лише сусідство-тотожність, що його наш «пізній розум» назве аналогією.

Вся магія — це, по суті, вплив-діяння за аналогією. Топиться віск — тане від кохання серце. Згоряє зрізаний волос — гине в очисному вогні хвороба й неміч. Як оце й оце, так оте й оте — ось формула замовлянь-текстів і замовлянь-діянь. Тобто, без ніяких жартів: як на городі бузина, так і в Києві дядько...

Прояснюється, таким чином, і смисловий механізм переліків у замовляннях. А такі переліки, «ланцюжки» як невід'ємну ознаку замовлянь дослідники помітили вже давно.

Частково ці переліки пояснюються ще одним варіантом магічних операцій: «pars pro toto», «частина замість цілого». Волосся, крапля крові, «вийнятий з землі чи зі снігу відбиток ноги, зрізані нігті, будь-який (бажано — натільний) предмет одежі заміщують у магічному ритуалі ціле — саму людину. По частинах (замість цілого) виганяється з тіла неміч; так само по частинах (замість цілого) навіюється на людину

або виводиться з неї любовна жага. Навіть сама хвороба ніби ділиться на частини — окремі її симптоми. І виганяти їх треба обов'язково «поштучно», перелічивши їх якнайдокладніше.

Одначе, що таке принцип «частина замість цілого»? Це те ж таки знайоме нам ототожнення за суміжністю, лише перенесене з якості (різні *об'єкти*) на кількість (різна *міра* і *частки* того ж самого об'єкту). Недаремно цей тип магії точно накладається на один з поетичних тропів — синекдоху: вона так само оперує частиною замість цілого, щоправда, лише в царині чистого слова, а не слова-діяння.

Проте не лише магічний прийом «частина замість цілого» мотивує ланцюжки переліків у замовляннях і виразну перевагу *сурядного* граматичного зв'язку, а не зв'язку підрядного.

Складаючи класифікацію типів казки, вчені особливо вирізняють такий її тип, як казка *кумулятивна*. Класичні її приклади — «Ріпка», «Теремок», «Колобок», а загальна схема будови — перелік нових і нових епізодів, які не *випливають* один з одного у причинно-наслідковий спосіб, а *взаємозіставлені* один з одним, нанизувані одне на одного — теоретично до безмежності.

Композиційна логіка замовлянь — це логіка кумулятивної казки.

Як припускають історики культури, *структурна* спільність кумулятивної казки та формул замовлянь — наслідок їхньої спільності *генетичної*. А генетично і ті, й інші беруть початок із

найбільш раннього, *докомпозиційного* сприйняття та зображення світу.

Існувала стадія, на якій стародавня людина зовсім не знала композиції в нашому розумінні. Знаки й фігури з настінних розписів «священних печер» епохи верхнього палеоліту розміщені, як на наш сучасний погляд, абсолютно хаотично. Тобто безкомпозиційно. Зображення не мають рамки, початку і кінця ні за горизонталлю, ні за вертикаллю. У них немає і центру, до якого могло б сходитися, стягуватися зображення.

Нерідко зображення накладаються одне на одне (техніка палімпсесту), або розміщені догори ногами.

Придивіться, однак, до текстів замовлянь. Часто-густо вони так само немов не мають рамки. Тексти можуть розширюватися, скорочуватися, як завгодно химерно поєднуватися з іншими текстами. Звичайно, рухливість, варіативність, хисткість текстових меж — властивість чи не всякого фольклорного тексту. Проте в інших жанрах виконавці змушені ці «вставки», «пропуски», «суміщення» якось підганяти до всього корпусу тексту. В замовляннях такої потреби нема: кумулятивна структура, будована «за аналогією», і сама не опирається розширенню або стисненню.

Чому ж виникла така дивна для нас алогічна логіка, безкомпозиційна композиція печерного розпису, кумулятивної казки, текстів замовлянь? Ми вже відповідали: через відсутність

нормальної» для сьогоднішнього мислення причинності. Але й сама відсутність причинності так само є не причиною, а наслідком: наслідком того, що на тому етапі історії людської свідомості відсутнє центрування світобудови.

У цьому світі *немає центру*.

Але ж тільки у відліку від центру є сенс говорити про початок і кінець, про «раніше» й «пізніше», про верх і низ, про симетрію та асиметричність, про лівий і правий бік. Без центру всі ці поняття не просто втрачають сенс — вони взагалі не можуть з'явитися на світ.

Фахівець із наукової фантастики міг би дотепно зауважити: такий «безцентровий» світ демонструє погляд на нього не лише не «людський» (тобто він не антропоцентричний), але й, більше того,— не «земний» (він і не геоцентричний), а воістину «космічний». У цьому світі немає *часової послідовності* подій (причинність — один з її наслідків), а є *співіснування* явищ *у просторі* буття. (Недаремно в замовляннях майже завжди переважає граматична форма «теперішнього постійного» часу). Нема в такому світі й *абсолютного центру*, отже — *абсолютного поділу* на сторони світу, *абсолютного протиставлення* початку й кінця.

Можна заперечити: для замовлянь характерні саме стійкі ритуальні зачини (переважно звертання або формули типу «Встану... і піду...») та спеціальні закінчення-«замки» (що підтверджують міць замовлянь).

Це правда. Але саме зачини й закінчення легко-з замовлянь виокремлюються, а отже, існують у них досить автономно. Їх ніби винесено у затекстовий простір: у *дотекст* і в *післятекст* самих замовлянь. Внутрішньо ж, іманентно замовляння «безначальні» та «безконечні».

Відсутність абсолютної точки відліку, центру, заздалегідь визначає й особливу етичну атмосферу замовлянь. У цьому світі (подібно до найдавніших печерних розписів) так само немає «лівого» й «правого» боку, але не в фізичному, а в метафізичному сенсі.

У ньому немає *Добра* і *Зла*.

Надзвичайного відкриття таким-от твердженням ми не робимо. Культурологи та релігієзнавці давно вже виявили і підтвердили той факт, що богословські та моральні поняття Добра і Зла означилися в людській культурі не одразу. Довгий час їх замінювали набагато «утилітарніші» та «операційніші» поняття *Користі* та *Шкоди*. Так, у стародавньому Вавілоні зло ототожнювалося з брудом, який треба змити — радше з тіла (шляхом омивання та інших очищувальних ритуалів), аніж з душі. Поняття «совість» ще не знають навіть давні греки. Всяку хворобу й біду для язичницької свідомості врешті-решт «наведено» на людину, а отже, її можна і треба вправно від неї «відвести».

Тому магія, *операційна* «праця» з магічним і чудесним є, по суті, єдиною і універсальною формою релігійної поведінки стародавньої лю-

дини. Ця людина могла неметафоричні гори перевернути задля виконання магічного ритуалу (згадаймо обсяг будівельних робіт при спорудженні індіанських або єгипетських пірамід). Але цій людині й на думку не спало б перевертати гори всередині самої себе: своєї релігійної, буттєвої, моральної самосвідомості.

Зроби оте й оте — і ти дістанеш ось таку Користь або усунеш ось таку Шкоду... Оце практично й увесь «моральний» урок замовлянь, весь їхній «моральний» заповіт.

Проте не спрощуймо справу. Світ замовлянь також ставить людині вимоги. І вимоги (як на нашу міру) досить жорсткі, зокрема й щодо «внутрішньої поведінки». Він вимагає від людини безумовного і всеохопного почуття священного. Він вимагає підвищеної чутливості до «Білого Світу», вміння слухати й чути його — звідусюди лунаючий — «глагол», і не лише чути, але й вірно розуміти його, тобто вірно, адекватно на нього реагувати.

Нарешті, світ замовлянь аж ніяк не пасивний — навпаки: недаремно такі численні в ньому мотиви битви, боротьби, двобою. Але боротьба точиться тут, знов-таки, не проти етичного «світового Зла», а проти прагматичної «світової Шкоди».

Іншого світ замовлянь ще не мислить і не уявляє.

У зв'язку з цим гостро постає питання про *кощунність*, *блюзнірство* замовлянь та магічної практики, що їх супроводжує.

Християнські проповідники та богослови (особливо на ранніх стадіях переходу від язичництва до християнства) весь вогонь своїх звинувачень спрямували саме на магіко-ритуальний бік язичництва. Навіть найосвіченіший православний ієрарх XVIII століття Феофан Прокопович, зображуючи хрещення князя України-Русі Володимира (трагікомедія «Володимир»), поряд із філософськими диспутами про язичництво і християнство, з не меншим — якщо не з більшим — запалом описує і мерзенність язичницьких обрядів, «ідолослужіння», і законність поганьблення цих обрядів, блюзнірського (з позицій язичництва) глумління з них: на взір використання новонаверненими християнами «ідольських» голів яко нічних горщиків. (Коли через багато століть войовничий атеїзм громитиме на цій же території християнські храми, він візьме цей взірець для практичного застосування,— про що, певна річ, ревний ієрарх не міг і здогадуватись).

Однак не в пропагандистському, а саме в *філософському, світоглядному*, онтологічному плані — як співвідноситься образ світу в замовляннях із християнським образом світу?

Вони лежать одне поза одним. Не менше, але й не більше. Не більше, але й не менше.

Ось лише два приклади: хвороба (випадок «негативний») і любов (випадок «позитивний»). Для християнства хвороба — або випробування людини заради її духовного зміцнення (крайній варіант — історія багатостраждального Іова),

або ж видимий фізичний наслідок незримого духовного «потьмарення». І в тому, і в другому варіанті «виганяти» з себе хворобу не те що гріховно, а прикро, нерозумно. Або людина не хоче тренувати свій дух, сподіваючись дістати мир і спокій «без зусиль», «безкоштовно». Або ж людина не бажає спокутувати свою провину, переносячи таким чином свою моральну заборгованість далі в майбутнє, включаючи майбутнє вічності. Що вона виграє? Нічого. Як розуміє вона свою хворобу? Невірно: за язичницьким словником — як зіпсуття, шкоду.

Те саме із любов'ю. Знаменно, як трансформувалося саме слово, яке ми сьогодні вживаємо як синонім любові: *пристрасть (страсть)*. Слово це запозичене з християнського лексикону і означає в ньому страждання, муки: первісно — фізичні, пізніше — й душевні (пор. Страсті Господні — катування, душевні муки та розп'яття Христа).

Любов у замовляннях також найчастіше змальовується страдницькою, а в деяких текстах — як справжня, нефігуральна хвороба.

Проте дуже швидко «пристрасть» для християнства набула того відтінку значення, який і закріпився остаточно: терзання плоті і «пристрасної», не очищеної, «потьмареної» душі. Така пристрасть (а християнство не шкодує барв, зображуючи її непідробну силу) лише виснажує, а не просвітлює людину, надламує, а не випростовує її. Бажати собі або близькій людині такої пристрасті — означає просити рабства,

а не свободи. («Поневолення пристрастями» — типовий зворот християнської літератури).

Вірно ж тлумачена любов — це радість самовіддання, аж до самоножертви, радість гармонійного злиття зі світом і через нього з Богом. Апріорно зрозуміло, що таку любов не можна ні «навіяти», ні «вигнати» жодними зовнішніми магічними операціями: вона залежить лише від духовної зрілості і духовної вільної волі самої людини.

Саме постулат внутрішньої свободи людини, цей опорний імператив християнства, є головною перепоною для язичницької магії. Для християнської свідомості вдаватись до замовлянь не те що не можна, а непотрібно.

Язичництво не дуалістичне — воно амбівалентне. В його світі нема «двох володарів». Добра і Зла,— в ньому є плазмова плинність «корисного» і «шкідливого».

Християнство також не дуалістичне — воно моністичне. Зло в ньому існує, але не як рівноправний «володар» буття, а лише як *нестача* Добра або *відхилення* від Добра. Поповнити Добро, повернутись до нього — завдання для внутрішньої праці людини. Допомога згори («благодать»), безумовно, може бути лише доброю — але й вона вимагає зустрічної готовності людини її прийняти.

Чому ж так уперто супроводжує замовляння ідея кощунства, блюзнірства? Вона походить від свідомості *двовірної*: ані цілком християнської, ані вповні язичницької, а такої, що прагне

поєднати обидва ці світобачення та світорозуміння. Або від свідомості *забобонної*, тобто *маловірної*.

Психологія, етика та «онтологія» двовір'я та маловір'я досліджені поки що вкрай недостатньо. Для вчених-богословів цей тип свідомості був не досить ортодоксальний, для вчених-атеїстів — ортодоксальний надмірно. Так чи інакше, подвійна система цінностей та орієнтирів, «двовладдя» не можуть не породжувати в людській душі комплекс — нехай підсвідомої — тривоги, провини, невпевненості, розладу. Як це не раз бувало в історії, «старі», витіснені цінності потаємно переживаються як більш могутні. Але тепер уже — *заборонено* могутні.

Так входять у текст замовлянь «християнські» правки та доповнення. Їхня кощунність (а точніше — світоглядна недоречність) полягає навіть не в тому, що Богородиця та Зоря-Зоряниця можуть стояти в тексті поруч, а в тому, що за магічною, утилітарно-операційною функцією Богородицю від Зоряниці не відрізнити, внаслідок чого в деяких варіантах замовлянь вони взаємозамінні.

Чим же можуть тоді бути для нас замовляння, якщо язичницький «образ світу» без воротя відійшов у минуле, для християнської світобудови вони просто-таки безцільні, а для атеїстів взагалі «не прочитуються» за своїм споконвічним словником?

А тим самим, чим дитинне світобачення — для дорослої людини.

По-перше, жодні інстанції і жодні пізніші «критики» не здатні його скасувати. Воно, дитинство, в нас *було* — отже, воно в нас є і залишиться з нами до кінця наших днів.

По-друге, *дитинне* мислення — це не оцінка, а визначення. І визначення не розчулене, але й аж ніяк не применшувальне. Дитинним мисленням, як відомо, наділені митці (і, ширше, — всі творчі уми, більшою або меншою мірою). Дитинне мислення також допричинно-донаслідкове, дораціональне і досить наївно-прагматичне, операційно-доетичне. Але є в його органічній довірі до світу, універсалізмі та «космічності» щось таке, що враховувало й християнство (закликаючи: «Будьте, як діти...»), що враховує і строга наука — коли з небезкорисливим завзяттям досліджує нині типи свідомості й мислення, що лежать поза второваними причинно-наслідковими і взагалі «антропоцентричними» шляхами.

Не будемо ж робити вигляд, ніби ми до кінця розгадали світ замовлянь — світ, що його Юліан Тувім визначив як глибінь першоосмислень («Циганська біблія»). Нам ще належить входити в нього безсторонньо й ретельно.

Книжка «Українські замовляння» — один із кроків у цьому напрямі.

Марина НОВИКОВА

УКРАЇНСЬКІ ЗАМОВЛЯННЯ

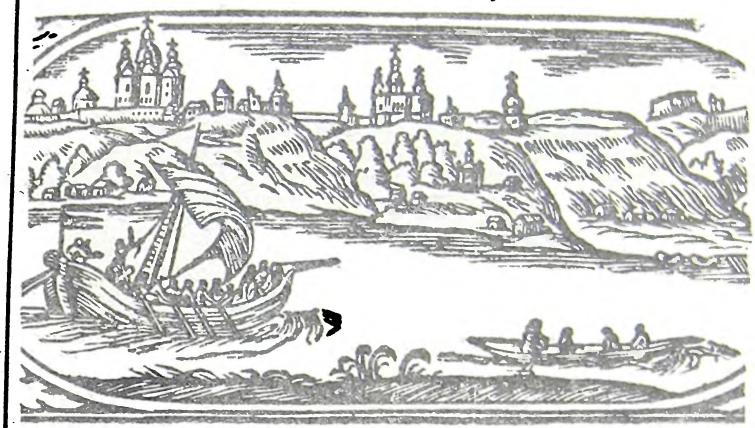

Прищестя іконописців у монастир Печерський (фрагмент). К., 1762.– В кн.: Г. Логвин. З глибин.– К., 1990. Ілюстрація № 472. (Далі: Логвин, № ...).

1. Живу в Києві на горах, кладу хрест у головах: з ким вінчатися, з ким заручатися, з тим і за руки держатися!

Фрагмент гравюри.— Украинские книги кириллов-ской печати. Каталог. Выпуск I.— М., 1976.— № 233. (Далі: Украинские книги...).

2. Добрий день тобі, сонечко яснеє! Ти святе, ти ясне-прекрасне; ти чисте, величне й поважне; ти освіщаєш гори, і долини, і високії могили,— освіти мене, рабу Божу, перед усім миром: перед панами, перед попами, перед царями, перед усім миром християнським — добротою, красотою, любощами й милощами; щоб не було ні любішої, ні милішої од раби Божої нарожденної, хрещеної, молитвяної Марії. Яке ти ясне, величне, прекрасне, щоб і я така була ясна, велична, прекрасна перед усім миром християнським. На віки віків, амінь.

Поклоніння пастухів (фрагмент). К., 1674.— Логвин, № 198.

3. Сонечко, ясне, красне, освіщаєш гори, долини, освіти моє личко, щоби моє личко було ясне-красне, як сонечко.— «Позбавлю я росу, а збавлю з жінок, з панів повагу, з попів пиху, з парубків гордість, а з дівок красу».

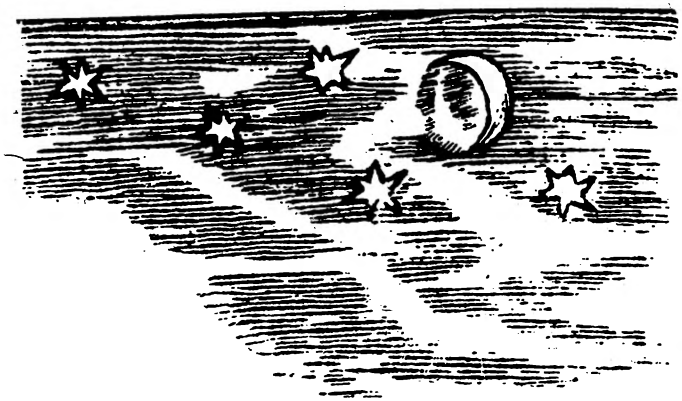

Іл.л. Кари єгипетські (фрагмент).— Біблія.— К., 1646.— Логвин, № 193.

4. Місяцю Владимиру, ти високо літаєш, ти все бачиш, ти все чуєш, як невольники й невольниці плачуть за батьком та за матір'ю, за дітками маленькими; як корова за телям, як лошиця за лошам, як ослиця за ослям, як море за морем. Даруй же, Господи, щоб так за мною нарожденною, хрещеною і молитвяною рабою Божою Іван плакав.

Чесна женитьба (фрагмент). [Сильвестр Косов]. Краткое поученіе о семи сакрамен тах. Чернігів, 1716.— Логвин, № 313.

5. Усі перед тобою, місяцю, і я, нарожденна, хрещена, молитвяна раба Божа Марія. Саме голо зерно пшениці, сонце мені у вічі, місяць мені у плечі. Матір Божа попереду мене. Як од Бога, так і од тебе, Іване, уся ласка, доброта на мене. Я проти тебе з ласкою, ти до мене з добротою і з ласкою. У мені очі соколині, а брови соболині, а у тебе добра ласка на мене, нарожденну, хрещену і молитвяну рабу Божу Марію. Я до тебе на соколі йду, ти ж глянь на мене соколиними очима і привернися до мене своїм добрим серцем до нарожденної, хрещеної і молитвяної раби Божої Марії.

Н. Зубрицький. Заставка (фрагмент).— Служебник.— Унів, 1733.— В кн.: Початки книгопечатаня на землях України.— Жовква. 1924.— № 93. (Далі: Початки книгопечатаня. № ...).

6. Зірочко вечірняя і світовая! Позичте мені того кубочка, що Сус Христос руки миє, а я вам тоді верну, як хрещеного, нарожденного і молитвяного козака Івана до себе приверну.

Т. Т. Притча про блудного сина (фрагмент). – Тріодь пісна. – К., 1627. – Логвин. № 127.

7. Ви, зорі-зоряниці, вас на небі три сестриці: одна нудна, друга привітна, а третя печальна. Беріть голки і шпильки, горове каміння, бийте його і печіть, паліть і нудіть; не дайте йому ні спать, ні лежать, ні їсти, ні пить — других любить. Тягніть до мене нарожденного, хрещеного і молитвяного козака Івана до нарожденної, хрещеної, молитвяної раби Божої Марії.

Різдво Богородиці (фрагмент).— Анфологіон.— Чернігів, 1735.— Логвин, № 352.

8. Зорі, зірниці, єсть вас на небі три рідні сестриці, четверта хрещена нарожденна Марія. Ідіть ви, зберіть ви красу, покладіть на хрещену нарожденну Марію. Як ви ясні, красні межи зірками, щоби була така красна межи дівками.

Фрагмент гравюри.– Украинские книги... Выпуск II. – М., 1981. Т. 1. № 1324.

9. «Добривечір тобі, огненний бугало!» — «Здорова, хрещена, нарожденна, молитвяна раба Божая дівчино!» — «Куди ти летиш?» — «Полечу ліса палить, а землі сушить, а трави в'ялить».— «Не лети ж ти, огненний бугало, ліса палить, землі сушить, а трави в'ялить! Полети ж ти, огненний бугало, до козака у двір. Де ти його спобіжиш, де ти його заскочиш: чи в лузі, чи в дорозі, чи в наїдках, чи у вечері, чи у постелі.— учепися ти йому за серце, затоми ти його, запали ти його: щоб він трясся і трепетався душею і тілом за мною, нарожденною, хрещеною, молитвяною дівчиною Марією, щоб він мене не

запив, не заїв і з іншими не загуляв, усе мене на помислах мав. Тягніть до мене, нарожденної, хрещеної і молитвяної дівчини Марії нарожденного, хрещеного і молитвяного козака Івана!».

Фрагмент гравюри. Євангеліє. Львів, 1644. № 311.

10. «Добрий вечір тобі на вечорино».— «Здорова, нарожденна, молитвенна, хрещена».— «У тебе кінь Халамин, у мене син Саламин. Візьми коня Халамина, та посади Саламина; меч йому дай у руки, пошли його на села, на города та на болота, на усякі міста; де його спобіжиш, де його заскочиш, там його січи, там його нуди, там йому не дай ні спать, ні лежать, ні пити, ні їсти, ні пить, ні інших любить. Щоб в цей час і минуту до мене прибув нарожденний, хрещений і молитвований Іван до дівчини Марії».

Заставка (фрагмент).— Часослов.— Почаїв, 1777.— С. 60. Кир. 2435 п.

11. Отець домовий! Скоч додолу, та принеси мого Івана до мого дому; неси його душу, неси його кості, неси його живіт, і біле лице, і щире серце, якнайскоріше, якнайпрудчіше, в цей час, у цю годину. Біжи прудко, біжи хутко, як цей дим біжить угору, щоб ти так прудко та хутко приніс нарожденного, хрещеного і молитвяного раба Божого козака Івана.

Федір. Христос у Марфи і Марії (фрагмент).— Євангеліє.— К., 1709.— Логвин, № 73.

12. Стою на порозі, вижу сволок, а зо сволока на клямку, а з клямки на Марію. Як мати моя за мною побивається, так би за мною убивалась Марія.

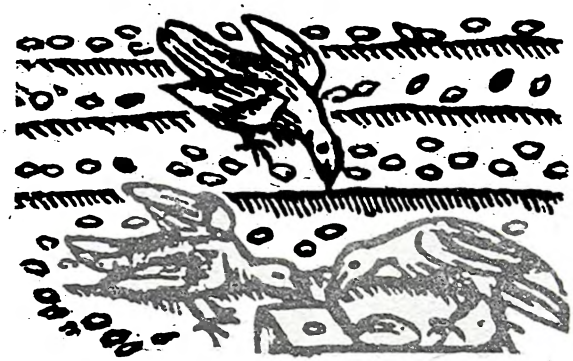

Притча про сіяча (фрагмент).— Євангеліє.— Львів, 1636.— Погвин. № 148.

13. Як голубу без очей, так би тобі, раба Божа Марія, за мною без ночей.

Світильник тілу є око (фрагмент). Учительне Євангеліє. – К., 1637. – Початки книгопечатаня. № 165.

14. Щоб тебе за мною так пекло, як пече вогонь той віск! Щоб твоє серце за мною так топилось, як топиться той віск, і щоб ти мене тогді покинув, коли найдеш той віск!

Фрагмент гравюри.— Украинские книги... Выпуск II.— М., 1981 Т. I.— № 1193.

15. Трясу, трясу кладкою, кладка водою, а вода купинною, а купина чортами, а чорти козаком Іваном, щоб його трясли, трясли та й до мене принесли до нарожденної, хрещеної, молитвяної раби Божої дівчини Марії.

16. Понеділок з вівторком, середа з четвергом, п'ятниця з суботою, неділенька — удовиця,— який сон мені присниться? Дай мені, Боже, того повидать, з ким мені вік вікувать.

Ілля. Тайна подружжя (фрагмент).— Требник.— К., 1646.— Логвин, № 186.

17. Щоби ся мав, як свята земля. Щоби вас Бог не опускав. Щоб тебе щастя ся тримало. Най вас Бог споможе. Най вас Бог благословить. Дай, Боже, здоров'я. Дай, Боже, щастя. На щастя, на здоров'я, на щасливу долю.

Іл.19. Таїна подружжя (фрагмент).— Требник.— К., 1646.— Логвин, № 186.

18. Во ім'я Отця і Сина одступися, нечиста сило, та вселися Дух святий і возлюби нас так, як нас Бог возлюбляв, як ми возлюбленно під вінцем стояли, і як нас батюшка благословляв і на нас вінці надівав, щоб так ми й віку доживали у радості, веселості, благословенно, неосужденно.

Титул (фрагмент).— Діяння апостолів.— К., 1784.

19. **В неділю рано Пречиста Діва плугом небо орала, небо орала, руту сіяла. Рута не зійшла, щоб кров не йшла.**

Титул (фрагмент). Діяння апостолів.— К., 1784.

20. Іван Богослов, не однослов, море потоптав, рожу посадив; рожа не прийнялась — у нарожденного, хрещеного раба Божого Івана кров уйнялась!

21. Йшов Ісус Христос через море, загнав собі дерево в ноги. Став він дерево виймати та й став кров замовляти: «Кров не вода, рікою не біжить».

Ходіння по водах.— Євангеліє.— К., 1746.— Логвин. № 401.

Кінцівка (фрагмент). Євангеліє. — Почаїв, 1780. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Стародруки. XVI—XVIII ст. Каталог. К., 1971.

22. Там на горі тури орали, красну рожу сіяли; красна рожа не зійшла; там стояла дівка; коло синього моря безребра овечка стояла; край червоного моря червоний камінь лежить. Де сонце ходить, там кров знімається; де сонце заходить, там кров запікається.

23. Ішла Пречиста понад синім морем і золотим ціпком підпиралася. Назустріч їй святий Петро. «Куди ти, Пречиста, йдеш?» — «Іду туди, де бились три брата, іду кров замовляти». Рана стулилась, кров повернулась, Пречиста назад вернулась. Амінь!

Заставка (фрагмент). Діяння апостолів. К., 1722. Логвин. № 321.

24. Пресвятая Богородице, просим собі в поміч. Замовляю кров буйную, трав'яную і водяную!

Заставка (фрагмент).— Діяння апостолів.—К., 1722.— Логвин. № 321.

25. Калиновим мостом ішло три сестри: Калина, Малина і Шипшина. Не вміли вони ні шити, ні прясти, тільки вміли сікти-рубати, ріки пропускати: одна ріка водяная, друга ріка огняная, третя ріка кров'яная. Водяною огонь заливати, кров'яною кров унімати.

Пророк Ілля (фрагмент). Лазар Баранович. Труби словесе проповідних на нарочитиє дні. К., 1674. (Далі: Лазар Баранович. Труби словес...). Логвин., № 215.

26. Їхав Ілля на коні, тяг ноги по землі, ноги підняв, кров уняв. Ішла Пречиста: одна з Києва, друга з Чернігова, третя з Ніжина, несли срібну голочку, шовкову ниточку, рану зашивали, кров замовляли: «Кров з буйної голови, з рум'яного лиця, з ретивого серця; з живота, з костей, з мозгів, з чорних кіс, з карих очей!»

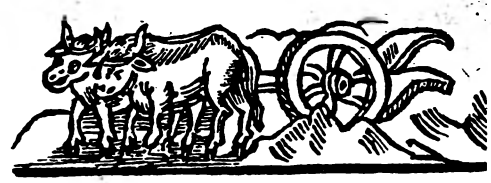

Т. Т. Притча про блудного сина (фрагмент).— Тріодь пісна.— К., 1627.— Логвин. № 127.

27. Було собі красне море. Їхав чоловік красним возом, красними волами, красні колеса, красне ярмо, красна війя, красні притики, красне море рубати, хрещеному, нарожденному, молитвенному Іванові кров замовляти.

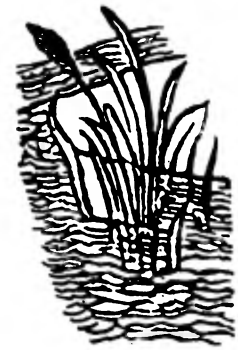

Фрагмент гравюри. – Лазар Баранович. Труби словес...

28. Бігли три дівчини, вирвали три очеретини та заткнули три жерели рабу Божому Івану. Амінь.

Ініціал.— Євангеліє. Львів. 1644.— Початки книгопечатаня. № 282.

29. Летів орел через море, спустив крило, заткнув жерло. Злетів півень на камінь, крилами махає: чорний камінь, не движись, християнська кров, остановись у нарожденного, молитвенного, хрещеного Івана!

Юрій Змієборець (фрагмент). – Лазар Баранович. Труби словес... – Могвин, № 213.

30. Їхали три брати: Петро, Павло і святий Юрій, ще їде сам Господь на сивій кобилі. Бог кобилу мечем січе, кров не тече,— так і ти, руда, не йди. Запікайся, кров, заговорюйся, кров, замовляю тебе не сам своїми духами — Господніми науками!

Весільні гості у царя (фрагмент).— Учительне Євангеліє.— К., 1637.— Початки книгопечатаня, № 154.

31. Ішло три каліки через три ріки. рубали рожу, саджали рожу, рожа не зійшла, кров червона не пішла.

Апостол Петро (фрагмент титула).— Євангеліє.— Львів, 1644.— Початки книгопечатаня. № 265.

32. **Їхав святий Петро на білім коні: кінь біжить, аж камінь січе; да буде проклята кров, котра потече!**

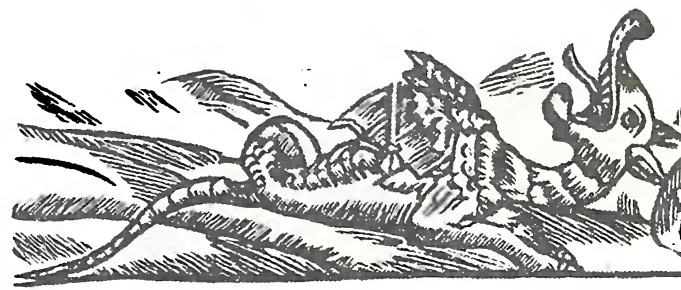

Федір Стратилат (фрагмент).— Мінея общая.— К., 1680.— Логвин. № 233.

33. **На синьому морі лютий змій реве.— «Чого ти, лютий змію, ревеш?» — «Бо нема мені чим дітей годувати».— «Іди, лютий змію, в Іванів двір і візьми од раба Божого Івана, молитвенного і хрещеного, люту кров, і будеш мати, чим дітей годувати!»**

34. На Осіянській горі, там стояв колодязь кам'яний; туди йшла дівка кам'яна, кам'яні й відра, кам'яний коромисел, кам'яна коса, кам'яна вона вся; коли вона відтіля води принесе, тоді з рожденного, хрещеного раба Божого Івана кров потече.

35. Воспоминаніє Господнє: Господи помилуй! Господь поміч і я з рукою. Ішла кістяна баба з кам'яної гори, з кам'яною дійницею до кістяної корови. Коли з кам'яної корови молоко потече, тоді раба Божого кров потече.

Титул (фрагмент). Іоаникій Галятовський. Небо новое. Львів, 1665. Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич. Каталог стародруків. Кн. І.— Львів, 1981.— № 422.

36. **Місяцю-князю! Вас три у світі: один на небі, другий на землі, а третій в морі, камінь білий. Як вони всі не можуть докупи зійтися, так не можуть у мене, раба Божого Івана, зуби боліти! Нехай тобі золота корона, а мені щастя й здоров'я!**

І. Глинський. Похорон.— Требник. Львів. 1682.— Початки книгопечатаня, № 365.

37. Місяць у небі, мертвець у гробі, камінь у морі: як три брати докупи зберуться і будуть бенкет робити, тоді у мене зуби будуть боліти.

Іоанн Златоуст (фрагмент). Служебник. — Чернігів, 1753. Кир. 483.

38. **Місяць у небі, кит-риба в окіяні, дуб на землі. Як оці три брати зійдуться, то тоді у раба Божого Івана зуби будуть боліти.**

Ініціал.— Служебник.— Львів, 1780.— Початки книгопечатаня. № 493.

39. Місяцю, молодий княже! Чи бував ти в старого? Чи питав ти його, чи боліли в його зуби? Щоб у мене вік віком і суд судом зуби не боліли. Заєць у полі, а риба в морі, місяць на небі: коли будуть три брати вкупі гуляти, то тоді в мене будуть зуби боліти.

Гравюра до народного календаря. XVII ст. (фрагмент).— Історія українського мистецтва.— К., 1968.— Т. III.— С. 289.

40. Первий княжич місяць на небі Адав'євич, другий черв'як у дубі, третій медвідь у лігві, четвертий камінь у полі, п'ятий щука у воді. Коли тії п'ять братів, докупи зійшовшись, будуть за одним столом сидіти, пити, їсти, гуляти, добрії мислі мати, суди судити, пересуди брати, тоді і в раба Божого Івана зубная кость, жовтая і білая, буде боліти, і моєму слову ключ і замок. Амінь, амінь, амінь!

41. «Ти, місяцю Адаме, молодик! Питай ти мертвих і живих: у мертвого зуби не болять?» — «У мертвого зуби ніколи не болять: кості задубіли, зуби заніміли, ніколи не будуть боліть». — «Даруй, Господи, щоб і у мене, раба Божого нарожденного, молитвяного, хрещеного Івана зуби заніміли, ніколи не боліли!»

Христос з учнями. Пророцтво (фрагмент). — Євангеліє. — Львів, 1636. — Логвин, № 152.

42. «Місяцю, місяцю! У тебе роги золотії: чи був ти на тім світі? Чи бачив ти мертвих людей?» — «Бачив!» — «Чув же ти, чи болять у мертвих людей зуби?» — «Хто скаже, щоб мертвих людей зуби боліли!» — «Дай же, Боже, щоб і в мене, раба Божого Івана, хрещеного, нарожденного й молитвяного, зуби ніколи не боліли! Тобі на підповня, а мені на здоров'я!»

43. «Архангел Михаїл, місяць праведний, був на тому світі?» — «Був!» — «Бачив мертвих людей?» — «Бачив». — «Не болять їх зуби, не болить їх жовта кость?» — «Не болить і чорная кров Івана, раба Божого: щоб же зуби не боліли й не щеміли у хрещеного, нарожденного, молитвяного!»

Іларіон. Титул (фрагмент).— Мінея общ.— К., 1774.— Логвин. № 488.

Сторінка сімдесят дев'ята

44. Місяцю молодий, на тобі хрест золотий! Питається син батька: «Чи болять зуби у неживого?» — «Ні, не болять!» — Нехай же і в хрещеного, рожденного раба Божого Івана не болять!

45. «Місяцю-Маю, чогось я тебе спитаю: чи болять у мерця зуби?» — «Ні, не болять, не щемлять».— «Щоб же не боліли і не щеміли у рожденного, хрещеного раба Божого Івана!»

Фрагмент гравюри. — Євангеліє. — Львів, 1644. — Початки книгопечатання. № 311.

46. Молодик, молодик! В тебе роги золоті: твоїм рогам не стоять, моїм зубам не боліть!

47. Місяцеві золотії роги, а нам щастя і здоров'я. Місяцеві на підповня, нам на щастя й на здоров'я!

48. **Тобі, місяцю, сповні, мені на здоров'я. Тобі, місяцю, насвітитися, мені по світу надивитися, добре находитися!**

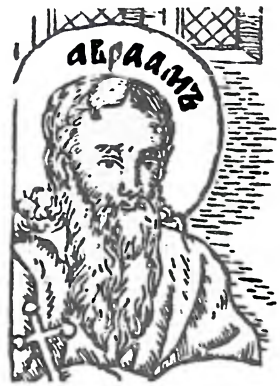

Я. Таляревський. Трійця (фрагмент).— Діяння апостолів.— Чернігів. 1759.— Логвин, № 97.

49. Ішов святий Аврам путем, зустрічає він сімдесят сім трясовиць. «Куди ви йдете, сімдесят сім трясовиць?» — «Ідемо ж ми на Білу Русь людей мордувати, і тілом труждати, і кості ламати, і кров морити».— «Сину мій Самсоне, побіжи, візьми залізну шину, та розпечи і розжени тих сімдесят сім трясовиць, нехай вони тіла не труждають, костей не ламають, кров не морять».— «Святий Авраме, не бий нас, не лай нас і не печи нас, нехай же ми будем кров морити, тіло труждати, кості ламати, людей мордувати; а хто буде твою святу заповідь знати, то ми його не будем нападати і двір його будемо минати».—

«Я від вас знаю, одо всіх одмовляю, молитву читаю, не мучте бідних християн: трясіть купами, очеретами і болотами; я одмовляю од раба Божого Івана!»

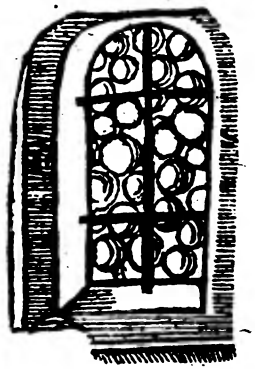

Митар (фрагмент).— Лазар Баранович. Труби словес...

50. Ішли Іродові дочки на світ охрещений; зустрічає їх Божая Мати й питає: «Куди ви йдете, Іродові дочки?» — «На світ охрещений».— «А чого ж ви йдете?» — «Тіла в'ялити, серця сушити, червону кров збавляти й жовтую кость ламати раба Божого Івана».— «Авраме, Авраме, візьми ти сих Іродових дочок, зачини їх залізними дверима й замкни залізними замками, щоб вони на світ охрещений не ходили, тіла не в'ялили, серця не сушили, червоної крові не збавляли й жовтої кості не ламали».

51. **Добридень, пропасниці! Єсть вас сімдесят сім, а я принесла вам снідання всім!**

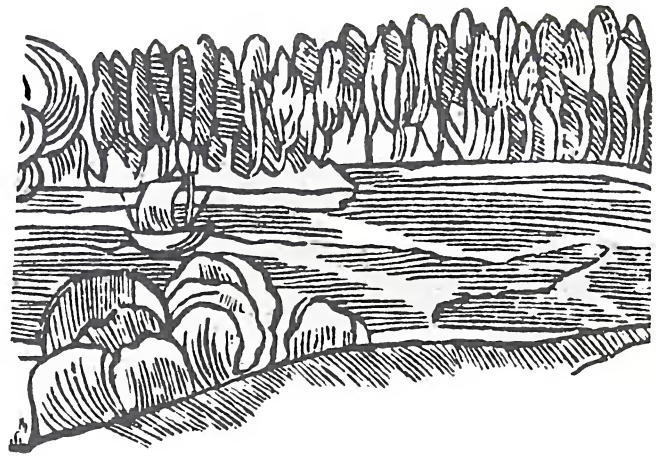

Перенесення мощей Бориса і Гліба (фрагмент).— Лазар Баранович. Труби словес...— Догвин, № 211.

52. Помагаєш ти, вода явленая, очищаєш ти, вода явленая, і луги, і береги, і середину. Очищаєш ти, вода явленая, нарожденного од прозору: надуманого, погаданого, встрічного, водяного, вітряного, жіноцького, мужицького, парубоцького, дівоцького. Підіте, уроки, на сороки, на луги, на очерети, на болота, на моря.

53. Як навідліг рукою не робити, так моєму лицю і тілу від нікого не боліти: як неба й землі нам не міряти, так і мені не наврокувати.

Ініціал (фрагмент).— Служебник.— Унів, 1747.— Початки книгопечатаня, № 100.

54. В лісі росло дерево, убирало си в кору, в краки, в лист, у цвіт. Стяли його. Як не має воно тепер сили рости, цвісти, так, аби не мали сили уроки панські, циганські, діточі, жидівські, парубоцькі, дівоцькі, жаб'ячі і гадячі. Аби так щезли, пропали, як пропадає сіль від води і віск від огню!

П. Зубрицький. Собор архістратига Михаїла (фрагмент). — Пречестниє акафісти... — К., 1709. — Логвин, № 289.

55. У моря калина, під калиною дівчина, вона не знала ні шити, ні прясти, ні золотом гаптувати; тільки уміла і знала од раба Божого Івана уроки і презори викликати й визивати, на сухії ліси посилати. Уроки, урочища, чоловічі й жіночі, дитячі, вам, уроки, урочища, у раба Божого Івана не стояти, жовтої кості не ламати, червоної крові не пити, серця його не нудити, білого тіла не сушити; вам іти на мохи, на темні луги, на густі очерети, на сухі ліси!

Сторінка дев'яносто третя

Апостоли Петро і Павло (фрагмент.).— Анфологіон.— Львів, 1692.— Початки книгопечатаня, № 379.

56. Ішов святий Петро і Павел з Пресвятою Богородицею високих гір ворочати, вниз води спускати, з раба Божого Івана уроків, примовок знімати, чоловічих і жіночих, парубочих і дівочих, дитячих, вітряних, водяних, подуманих і примовлених, з очей карих, очей синіх, з очей красних, з очей білих. Ви, зорі-зоряниці, Божі помічниці, я річчю, а ви поміччю!

Софроній. Свята Варвара (фрагмент). Акафісти і канони.— К., 1754.— Логвин. № 422.

57. Уроки-урочища, підіть собі на луги, на ліси дрімучії, на степи степучії, де глас чоловічий не заходить, де півні не співають; піди собі, болість очная.

58. Ішов святий Авраам по крутих горах, по мохах, болотах, по ницих лозах, замочився, заросився, нігде йому спочить; прийшов, сів, спочив на сірім коні, устав і пішов, за собою перелоги, уроки, примовки поніс.

Л. Тарасевич. Одкровення Симонові про створення церкви Печерської (фрагмент).— Києво-Печерський патерик.— К., 1702.— Д. В. Степовик. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко.— К., 1986.— С. 186. (Далі: Степовик. Леонтій Тарасевич...).

Апостол Павло. Титул (фрагмент).— Євангеліє.— Львів, 1644.— Початки книгопечатаня. № 265.

59. Ішов святий Петро і святий Павло: святий Петро ніс рукавиці, а святий Павло ногавиці. Йшли вони і говорили: «Цїї уроки й перелоги чортові між ноги».

К. Апостол Іуда (фрагмент).— Діяння апостолів.— К., 1728.— Логвин, № 334.

60. Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь. На морі на океані, на червонім камені, там сиділи два брати: снідали, обідали, мед-вино пили, а ти, чорте, говно!

Ініціал. — Служебник. Стрятин. 1604. Логвин. № 19.

61. **На морі на окіяні стояло дванадцять дубів, на тих дванадцяти дубах сиділо дванадцять соколів, крилáми розмахали, хвостами перелоги розмітали.**

Символи — пори року (фрагмент).— Акафісти і канони.— К., 1749.— Логвин, № 414.

62. Єсть Господь на небі жив, Ордан ріка хрищаниця, земля мати, вода Уліяна! Плюну я на землю: як слина на землі пропадає, так все зле-лихе в воді потопає. Сохрани, Господи, од напою, од перелогів, од крові!

Сотворіння Єви, Гріхопадіння й Вигнання з раю (фрагмент).— Тріодь цісна. К., 1627.— Логвин, № 125.

63. Дубе, дубе! Ти чорний: у тебе, дубе, білая береза, у тебе дубочки синочки, а у березочки дочки. Тобі, дуб і березо, шуміть та густи, а рожденному, хрещеному рабу Божому Івану спать та рости!

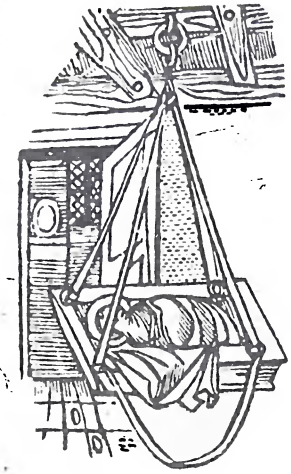

Різдво Іоанна Предтечі (фрагмент).— Лазар Баранович. Труби словес...— Логвин. № 212.

64. Кури. кури рябенькі! В вас голови маленькі. а у рожденного і хрещеного раба Божого Івана велика голова. Скрикніть ви сон із усіх сторон на рожденного. хрещеного раба Божого Івана!

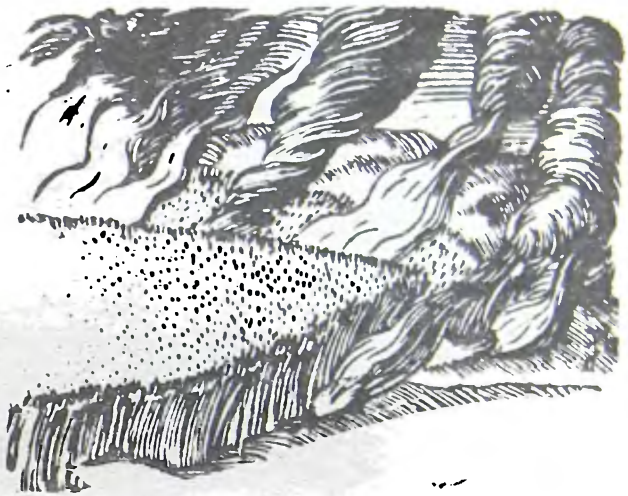

І. Філіпович. Самсон вязе лисам огонь. Іфіка-ієрополітика... Львів. 1760. Логвин. № 455.

65. За морем два дуба; давайте побратаємся, давайте посватаємся: у мене син, у вас дочка,— нате вашій дочці крикливці, а моєму нарожденному сину Івану дайте сонливці! Дим димище, сволок сволочище, слиж слижище,— нате вам крикливці, а дайте нарожденному Івану сонливці! Уроки урочища водянії, вихровії, прозорнії! Поки вас не знав, від уроків не шептав, а як став знати, то став всіх святих споминати.

66. Гора з горою, камінь з травою, риба з водою! Як камінь закаменів, так щоб крикливці заніміли!

Каїн Авеля брата свого убив (фрагмент).– Тріодь пісна. К., 1627.– Логвин, № 132.

67. Ви, сухоти сухотищі, чи ви подумані, чи ви погадані, чи ви помислені, чи ви стрічні, чи ви чоловічі, чи ви жіночі, чи ви парубочі, чи ви дівчачі, чи ви дитячі, чи ви які на світі! Ви, сухоти сухущі, болющі, палющі, розійдіться від младенця Івана, та підіть собі за огнем, за полум'ям, як дим з димаря розлітається і розкочується, то так і ви, сухоти, сухотищі, розійдіться, розкотіться за огнем, за димом, за вітром, за полум'ям, тихенько, легенько, маковим дробовим хмелем, і дайте спати, спочивати младенцеві Івану!

68. Боже з високості. дай тіло на цій кості!

Л. Тарасевич. Одкровення Симонові про створення церкви Печерської (фрагмент). — Києво-Печерський патерик. К., 1702. — Степовик. Леонтій Тарасевич... — С. 186.

69. Пристріче, пристріче, **добрий чоловіче!** Сядь собі **на містечку, на золотім** кріслечку; **тут тобі не бушувать, не воювать** і костей не ломить. Іди **собі на море,** на тім морі камінь, на камені зруб **стояв,** там сам Бог по імені називав, **а тобі, мій** малий Іване, щоб пристріч більш не уповинавсь.

70. Ішло два планітники, два пристріт-ники, дві планітниці, дві пристрітниці, і здибає їх Діва Марія, матінка Христова.— «А де ж ви йдете, два планітники, два пристрітники, дві планітниці, дві пристрітниці?» — «Ідем до хрещеного, миром помазаного Івана, вступимо в голову, в зуби, в сімдесят суставів, костів».— «Не йдіть ви, бо я буду визивати, я буду чесний хрест прикладати в голову, в зуби, в сімдесят суставів. Амінь».

Марко. Богоматір Одигітрія. — Капош... К., 1716. Логвин. № 312.

71. На синьому морі, на камені ворон сидить, лапами розгрібає, хвостом розмітає, од хрещеного раба Божого Івана всякий пристріт одганяє.

Символи — пори року (фрагмент).— Акафісти і канони.— К., 1749.— Логвин. № 414.

72. Піду я на пустую ниву, де не сіяно, не орано, там уродила пшениця он яка лопушна, колосна! Як стала та пшениця посихать, став той опух опадать от нарожденного раба Божого Івана.

73. Бешиха бешишище колюча, шпигуча, пекуча, сверблюча, нудюча, вітряна, водяна, кров'яна, пожарна, пристрітна, подумана, погадана, помислена, розійшлась і сему слові амінь!

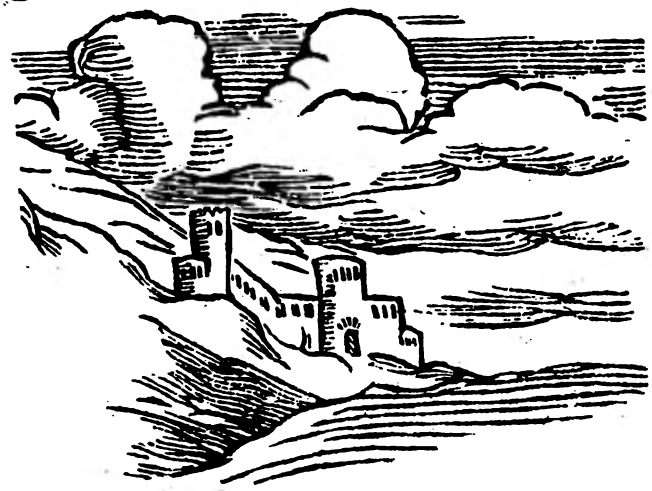

Притча про сіяча (фрагмент).— Євангеліє.— К., 1731.— Логвин. № 339.

74. Бешишнику, я тебе прошу, відступися від молитвенного, нарожденного Івана, бо ти тут укорінився і пустив парості по всіх суставах, і по семидесяти семи жилах, і поки я тебе не знала, поти я тебе і не зганяла; тепер я стала знати, стала Матері Божої прохати, стала Матір Божа мені в помочі стояти. Розійдися і по полям, і по морям, і по лісам, де люди не ходять, де вітер не віє, де собаки не брешуть, по лугам, по очеретам, де хати пусті і де замки пусті.

Равно царствуют на небеси (фрагмент). Лазар Баранович. Труби словес...

75. Огні, ангели і **архангели; і палаєш, і потухаєш; потуши нарожденному, хрещеному, молитвенному рабу Божому Івану бех і бешиху, і пожарну, і пристрітну.**

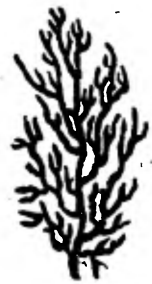

Символи — пори року (фрагмент).— Акафісти і канони.— К., 1749.— Логвин, № 414.

76. **Переляк, перелячище! Я ж тебе яйцем викочую, а водою виливаю, на пущі і на сухий ліс відсилаю; тут тобі не бувати, червоної крові не спивати, синіх жил не потягати, жовтої кості не ламати!**

Фрагмент гравюри. Тріодь пісна. К., 1627. Логвин. № 123.

77. Зорі-зоряниці, візьміть раба Божого Івана жовтяниці — ранні й півранні, денні й південні, вечірні й піввечірні, нічнії й північнії!

78. Був собі чоловік жовна, мав він дев'ять жінок: з дев'ятої — восьму, з восьмої — сьому, з сьомої — шосту, з шостої — п'яту, з п'ятої — четверту, з четвертої — третю, з третьої — другу, з другої — одну, з одної — жодну.

79. Ішла баба чорною дорогою. Сама баба чорна, чорна плахта, чорна запаска. Та не руба ні дуба, ні явора, ні берези, тільки руба огник.

80. **Їхала баба лісом. Чорна запаска, чорна сорочка — чорний ліс рубати, вугілля палити, вогник затоптувати.**

О. Тарасевич. Травень. Соколине полювання (фрагмент).— Розаріум.— Вільно, 1677.— Д. Степовик. Українська графіка XVI—XVIII ст.— К., 1982.— С. 69.

81. **Їхав Юрій на білім коні, білі губи, білі зуби, сам білий, в біле одягся, білим підперезався, веде за собою три хорти: один білий, другий сірий, третій червоний. Білий більмо злиже, сірий сльозу, а червоний кров.**

82. Поміч моя од Господа, сотворившого небо і землю. Їхав святий Юрій на воронних конях, на чотирьох колесах; коні розбіглись, колеса розкотились по синьому морю, по чистому полю. Я ізгоняю більмо од хрещеного раба Божого Івана, виговорюю з костей, з мощей, з тісних плечей, з синіх печеней, із буйної голови, з чутких ушей, із щирого живота, із рѣтивого серця, з гарячої крові, з жовтих костей, з солодкого мозгу: у раба Божого Івана сльоза із ока, і більмо із ока!

83. Волосний волосниче, в тебе син Максим, в мене дочка Марія, будь мені сватом. Їхав чоловік пустою дорогою, пустими волами на пусту нивку, пустого жита жати, у пусті копи класти. У пусті копи клав, на пустий віз клав, пустою дорогою віз, на пустий тік, пусті молотники молотили, у пустий млин молоти носили, пуста перепічайка у пустій діжі учиняла і в пустій печі пекла, пусті люди пустий хліб їли і з пустої молитвенної Марії волос з'їли. Як пусто я говорю, так пусто з молитвенної, нарожденної Марії волос зійде.

84. Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, амінь. Пречистая Мати Божа і всі святії, станьте мні днесь на помощі улуканя залічити раба Божого Івана. Стоїть чорная гора, на тій горі лежить чорний камінь, на тім чорнім камені сидить камінная жена, держить она кам'яную дитину. Одсилаю я к тій горі чорній і к тому чорному каменеві, і к тій кам'яній жені, і к тій кам'яній дитині, одсилаю віди і видята, вітерниці і вітерники, і упирі, і упирята. Я вас тамо одсилаю, аби улукали кам'яную жену і кам'яную дитину, а рабу Божому Івану дали покой, аби був здоров, днесь і заутра, і на віки вічнії. Амінь.

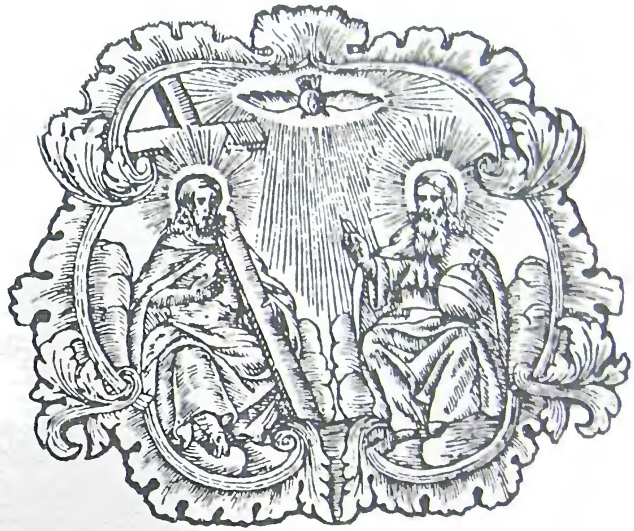

Титул (фрагмент).— Октоїх.— Чернігів. 1757. Кир. 2070/о.

Заставка (фрагмент). – Апостол. – Почаїв, 1783. Логвин. 508.

85. Як ці береги не стрічаються, так щоб нарожденний молитвенний Іван не стрічався з хмільним вином.

86. Препав нічний, північний, препав з роботи, з сухоти, з ядання, з пиття, з гуляння, з буяння, з поклику, з помислу, з погляду, препав з хмари, з вітру і з сонця. Нічний, північний, полудневий, сходовий, нудяний і сердечний: я ж тебе вимовляю, водою виливаю, яйцем викочую, на пущі і на сухий ліс відсилаю. Там тобі гуляти і буяти, гнилі колоди вивертати, жовті піски пожирати, синє море попивати. Щоб тут тобі червоної крові не спивати, синіх жил не потягати, жовтої кості не ламати!

Заставка (фрагмент). Анфологіон.— Новгород-Сіверський, 1678.— Логвин, № 229.

87. Золотниче, золотниче, добрий чоловіче! Ти тут не уживай, червону кров не спивай! Іди на Чорне море, там, де ніхто не ходить, де кури не запівають, де люди не зачувають, де дзвони не задзвонюють, де голос не заносять. Там для тебе чорні столи чорними скатертями застелені, чорні миски, чорні ложки накладені, чорна страва насиплена. Там то уживай, та й сюди до Івана не вертай! Бо тут сидить Михаїл на воротях у червоних чоботях.

88. Ластівко, ластівко! На́ тобі веснянки. дай мені білянки!

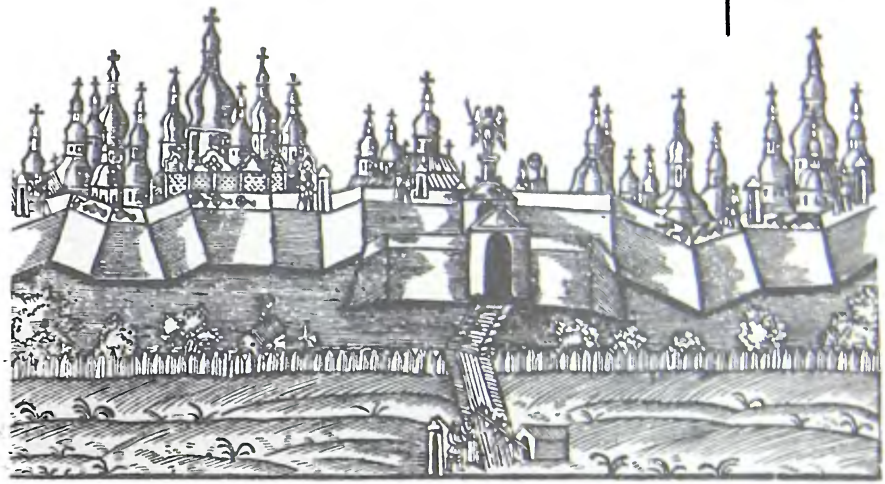

89. «Гикавко, гикавко, де була?» — «У Києві!» — «Що їла?» — «Кобилину».— «Де діла?» — «Покинула!» — «Покинь і мене!»

Г. Виглял Києва.— Календарна 1727 рік.— К., 1726.— Логвин. № 328.

Заставка (фрагмент).— Пречестнис акафісти...— К., 1677.— Логвин. № 231.

90. Водо Єлено! Очищаєш луги і береги, очисть мене від усього злого, болісті й слабості.

А. *Козачковський*. Титул (фрагмент). — Псалтир.— К., 1728.— Логвин. № 333.

91. Водичко-йорданичко! Вмиваєш луги-береги, коріння, біле каміння; умий сего хрещеного, чисто вчиненого від гніву, ненависті і від усякого лиха.

Кінцівка.— Служебник.— Унів, 1740.— Початки книгопечатання. № 95.

92. Топчу, топчу ряст: дай, Боже, потоптати і того року діждати!

Фрагмент гравюри.— Украинские книги... Выпуск II.— М., 1981.— Т. I.— № 1121.

93. Пресвятая Богородиця на престолі стояла. Господа Бога просила і всіх святих споминала. Всі святії Божії угодники. скорії помощники, поможіте уроки зігнать і здоров'я дать червоної (або іншої) масті! Зорі-зірниці, вас на небі три сестриці: одна вечірня, друга полунощна, третя світова, станьте мені в помочі од всякої немочі! Ти, місяцю ясний, ти на небі красний, ти високо ходиш, ти багато світа бачиш, багато питаєш, очищаєш луга і берега, коріння і кремінння, долини і могили, ріки і моря, колодязі і озера, очисть і наповни червону масть молоком і збором в черхах і вимені. Добридень, колодязю Іва-

не і зрубе Авраме, а водо Уляно, а земле Тетяно! Я не прийшов води брать, я прийшов помочі прохать. Наповняйте луга і берега. креміння і коріння. наповняйте червоної масті збором в черхах і в вимені.

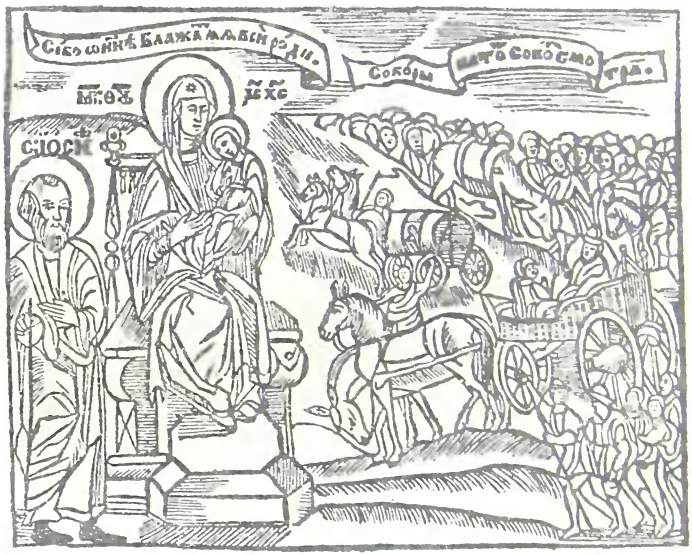

Собор Богородиці. — Лазар Баранович. Трубы словес... — Логвин. № 216.

Багач і убогий Лазар (фрагмент).— Учительне Євангеліє.— К., 1637.— Початки книгопечатаня. № 182.

94. Ішов красний пан, ніс води збан, пан повалився, збан розбився, вода розлилася. у сірого коня кров уйнялася. Текло три ріки під калиновий міст: перва водяна. друга молочна, третя кровава; я водяну ізоп'ю, а молочну споживу, а кровавy іспиню, із сірого коня кров ізгоню. Летів чорний ворон із-за крутої гори, сів у сірого коня на крижі, з крижа на спину, а з спини на гриву, а з гриви додолу!

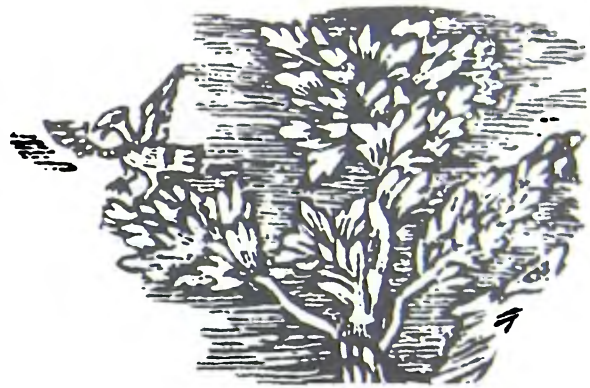

Фрагмент гравюри.— Євангеліє.— Львів, 1644.— Початки книгопечатаня. № 275.

95. Летів орел сизокрилий та й сів на колючій груші. Як тую грушу не можна без сокири зрубати, без огню спалити. щоб так не можна перелогам жовтої кості. червоної крові. (такої-то) шерсті ломити.

Фрагмент гравюри.— Патерик.— К., 1762.

96. Ішов Господь Бог морем, золотим мостом, стрів мару-покусу: «Згинь, маро-покусо». Став Господь Бог суди судити: Господу Богу ногавиці, суддям рукавиці, а чорту перелоги. Через Боже розказання візьми ти, чорте, свої перелоги од рижої, од білої кості і піди на мхи, на болота, де і голос християнський не заходить.

Гравюра до народного календаря. XVII ст. (фрагмент). – Історія українського мистецтва. – К., 1968. – Т. III. – С. 289.

97. Господи, благослови мені, рабу Божому Івану сіє слово говорити і в добрий кінець привести! Першим разом, добрим часом: «Йшла святая Пречистая золотим мостом, і стріла на золотім мості тридев'ять пахолів; стала їх стрічати, стала їх питати: «Тридев'ять пахолів, де бували? Що ви чували?» — «Ми бували за синім морем, і там чували і видали: кінь коня законив, віл вола заволив, баран барана забаранив, козел козла закозив, гусак гусака загусив, півень півня запівнив, селех селеха заселехив».— «Брешете ви, тридев'ять пахолів! Неправда се єсть ваша!»

98. **Тин залізний, гора кам'яна, моя рука святая, жди, кобило (така-то), до пори.**

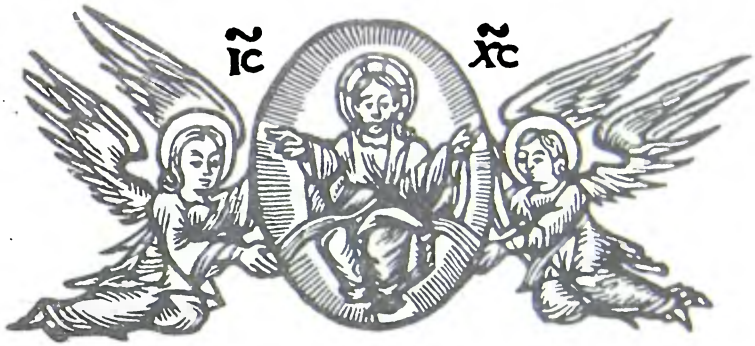

Вознесіння. Заставка (фрагмент). Украинские книги... Выпуск І. — М., 1976. № 191.

99. Господу Богу помолюся, і святому Духу, і святому Миколаю, святому Михаїлу і святій Пречистій, святому Вознесінню, святій Покрові, і святому Юрію, і тебе прошу, краснеє сонце, і тебе прошу, ясний місяцю, і вас прошу, зорі-зорениці, Божі помічниці, і тебе прошу, галочко, одверни злих собак од мого скота, і тебе прошу, царя Давида і кротості твоєї: стань ти мені во помощі!

Ілія. Фрагмент гравюри.— Анфологіон.— 1692.— Початки книгопечатаня. № 406.

100. Святії архангели і ангели, Михаїл, Гавриїл, Уриїл і Сарафаїл, ізідіте на святую гору і затрубіте во святую трубу, ізберіте своя слуги і замовте їм губи і зуби, щоки і пащоки, леву й левиці, ведмедю і ведмедиці, вовку і вовчиці, росомаху і росомасі. Як бояться лева й левиці ті звірі, так щоб боялись моєго скоту (мастю такою-то)!

Фрагмент гравюри. — Украинские книги... Выпуск II. — М., 1981. — Т. I.

101. Молюся Богу, Матері Божій, всім Святим його. Святому Георгію, хортів припинающому. Як сім сучкáм не розвиватися, так і хортам моєї скотини (такої-то масті) не чіпати!

Титул (фрагмент). Євангеліє.— Львів, 1644.— Початки книгопечатаня. № 267.

102. Помолімся Богу і Матері Божій. Пречистій Святій, і всім святим, преподобним. Під сонцем під жорстоким і під лісом, під чорним, під високим, там стоїть верба: під тією вербою сімсот коренів, і на тій вербі сімсот канатів, і на тих канатах сидить цар Хан і цариця Ханиця; і прошу я царя Хана, і царицю Ханицю, і власників їх, і допоможіте, і вийміте три зуби лихих з рижого коня, з крові чорної, з кості жовтої, з шерсті рижої!

Кінцівка (фрагмент). – Октоїх. – Львів, 1639. – Початки книгопечатання. № 337

103. Господи, благослови мені, рабу Божому Івану, сіє слово говорити і в добрий кінець привести. На полі, полі, на степі, степі стоїть грушка, під тією грушкою золота кровать, і на тій кроваті лежить змія. Прийшов я до тебе, змія-кропиня, Бога прохати і твоєї милості: сталася мені шкода в коня (такої-то масті), у жовтій кості, в червоній крові, у рижім м'ясі, в вороній шерсті. Ізбери ти всіх своїх царів, генералів, князів, гетьманів, полковників, сотників, отаманів, осавулів, хорунжих, рядових, усіх козаків і всіх домових служителів, земляних, гноєвих, трав'яних.

кам'яних, водяних, погрібних, підкупних, і покарай винного дубовим кием, і зажени його на тридесять саженів у сиру землю, в жовтий пісок!

Христос і самарянка (фрагмент). Євангеліє. Львів, 1644. Початки книгопечатання. № 292.

104. На морі, на лукомор'ї стоїть дуб розложистий, барзо хороший; на тому дубі цариця-Ярица. Будь же ти милосердна, будь милостива: посилай ти три сестри: Марію-Полумарію, Анну-Полуанну, Лукер'ю-Полулукер'ю, нехай виймуть зуб від гадини рябої, від польової, від трав'яної, від земляної, від водяної, від жовтопузої, від жовтобрюхої, від хатньої!

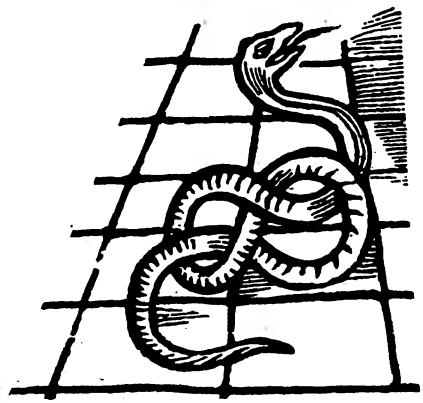

Фрагмент гравюри XVII ст.

105. На морі на Діяні, на острові на Кияні, там стояв дуб, а в дубі дупло, а в дуплі гніздо, а в гнізді цариці: одна Киліяна, друга Іліяна, а третя цариця Веретениця. Ти, цариця Веретениця, ти вийди, вигукни, висвисни на своє військо — на польовеє, на лісовеє, на водянеє, на гноєвеє, на домовеє! Закажи ти йому, царице Веретенице, нехай воно так не робить, де не треба, не кусає, зубів своїх не пускає, бо зубам тим не бувати і на землю випадати, з нарожденного, хрещеного раба Божого Івана.

106. На Сіянських горах, на морських плитах стояв дуб, на тім дубі Семенове гніздо, у Семеновім гнізді Олена змія. Приходжу я до ясного сонця: «Олена-змія! Збери всіх лютих змій, збери, розпитай, котора люта змія упустила жало, нехай вона вийме жало, рану залиже, опух потушить».

Заставка (фрагмент).— Пречестнис акафісти...— К., 1677.— Логвин, № 231.

107. На морі, на окіяні, на ріці на Ордані дуб золотокорий, а в тім дубі три гнізді, цар Савул, і цариця Олена, і царенко. Посилав цар Савул, і цариця Олена, і царенко — Хіврю по всіх городах, по всіх полях, по всіх лісах, по всіх домах гаду скликати, із молитвенного, нарожденного раба Божого Івана зуби виймати.

А. Гочемський. Іоанн Златоуст (фрагмент). Служебник. Почаїв, 1791. – Логвин, № 513.

108. А в полі море, а в тім морі золотий камінь, а на тому камені золота яблуня, а на тій яблуні золоте гніздо, а в тім гнізді цар Гадюн сидить. Ти, цар Гадюн, склич свій гад лісовий, луговий, степовий, водяний, гноєвий, погрібний, загатній, хатній! Через море калиновий міст, а під тим мостом Дубіян стоїть, а під тим Дубіяном гадина Яселуха лежить. Ти, гадина Яселуха, склич свій гад, та вийми зуб до землі од жовтої кості, од білого тіла нарожденного, хрещеного раба Божого Івана.

109. Посилала Пречиста черницю на Сіонську гору. на тій горі Вавілон-город, у Вавілоні-городі цариця Вольга. «Царице Вольга, чому ти не учиш, щоб Івана. раба Божого. гадюка не кусала́?» — «Не тільки свій потомок повчу, а й сама перед Господом Богом крижем паду».

Ініціал.— Служебник.— Унів. 1747.— Початки книгопечатаня. № 96.

110. Ішов святий Єгор із Осіянських гор і ніс гадючі імена. і приложив ік нарожденному, молитвенному Івану. і опуху нема.

Фрагмент ілюстрації.— Украинские книги... Выпуск II.— М., 1981.— Т. I.— № 1493.

111. Ой, чи не в того лукомор'я зелена лоза! Зелену лозу вітер сушить, вітер сушить, листи розносить: один листочок у море впав; другий листочок до сердечка припав, третьому листочку рану лічити, рану керовати!

Фрагмент гравюри. Украинские книги... Выпуск II. М. 1981. Г. 1. — № 1435.

112. На морі, на лукомор'ї стоїть купа, а на тій купі лежить гадюка: я тую гадюку посічу, порубаю і щиреє серце Івана замовляю.

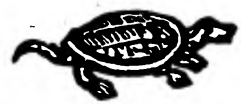

Фрагмент гравюри.— П. М. Жолтовський. Художнє життя на Україні в XVI—XVIII ст.— К., 1983.— С. 18.

113. **На морі, на окіяні, на острові на Буяні, стояв дуб дубнястий; під тим дубом сиділа черепаха, всім гадинам старшаха. Гадино ти, гадино, научай ти своїх племенят, а то я найду такого чоловіка. Середу і П'ятницю їсть, та й тебе з'їсть.**

Т II. Буря на морі (фрагмент).— Іоанн Златоуст. Бесіди та діяння апостолів.— К., 1624. Логвин, № 128.

114. Гад, гад, земля горить, тебе спалить, і я горю, тебе спалю! Гад, гад, вода горить, тебе спалить, і я горю, тебе спалю! Гад, гад, камінь (трава; пісок) горить, тебе спалить, і я горю, тебе спалю!

115. На морі, на лукомор'ї стоїть дуб, під тим дубом камінь, на камені лежить кров. Хто тую кров лизатиме, той мене, раба Божого Івана, скушатиме.

Гравюра до народного календаря. XVII ст. (фрагмент).— Історія українського мистецтва.— К., 1968.— Т. III.— С. 289.

116. Йшло собі трьох братів, балакали, встеклого собаки питали: «Іди правою дорогою через Орданську ріку, на Висолянську гору: там ходить баран з великими рогами, вистрижи йому вовну межи ногами і вернись назад. Орданської води набери, білого каменя зо скали влупи, і да поможуть мені всі святії хранителі замовляти, заклинати від встеклого собаки!»

117. Сей сук коли буде розвиватись, листям свою хату покривати, тоді буде в сій хаті цвіркунище кричати. Цур тобі, пек тобі! Йди до гончарів!

Заставка (фрагмент). Мінея общая. К., 1680. Логвин. № 55.

118. Господи. Творче неба й землі. і всіх тварей видимих і невидимих. яко послал єси архангела свого Гавриїла благовісти ти Діві Марії зачатіє. і Духом Святим во чреві Господа нашого Ісуса Христа. і полні суть небеса і земля слави його: Господи, пошли бджолам моїм зачати густії меди, жовтії воски, частії рої. Господу Богу на хвалу. а мені. господареві вашому. на пожиток, манну од роси небесния. і од влаги земния. і од всіх зелій цвітущих і дерев по землі. Божією поміччю і всіми святими небесними силами і дійством святого Зосима!

ГМ. Неопалима купина (фрагмент).— К., 1624.— Логвин. № 122.

119. **Як тоє жито наповнюється од влаги земної і од роси небесної, і як той квіт добровільно одпадає од своєї ниви, при своєму корені, так би од моїх бжділ во врем'я своє вільно рої одходили і сідали в моїй пасіці, раба Божого Івана, при своєму корені сідали, у своїх ульях і з новими матками і зо всіми пожитками.**

120. Як тієї води ніхто не може обернути на свій обичай, так щоб мої бджоли жодний уречи не міг.

Фрагмент гравюри.— Украинские книги... Выпуск I.—М., 1976.— № 484.

121. Як тоє бидло було прип'яте, не могло піти від того міста ніде, так би мої матки не могли вийти із пасіки від мене, раба Божого Івана.

Вхід звірів у Ноїв ковчег (фрагмент). — Тріодь пісна. К., 1627. — Логвин, № 129.

122. Як ся обращають сонце, місяць і звізди повеленієм твоїм Господнім, як ся навернув голуб до ковчега, так би ся мої пчоли навернулися і радовалися, до моєї пасіки ідучи, до мене, раба Божого Івана.

Воскресіння Лазаря (фрагмент).— Учительне Євангеліє.— К., 1637.— Початки книгопечатаня. № 168.

123. Як сего каменя ніхто не може вкусити. так би і моїх пчіл злий чоловік, або злая жена, або чужая пчола не могла нічого злого вчинить, силою Божою і дійствієм святого Духа і преблагословенного отця нашого Зосима і всіх святих. Амінь.

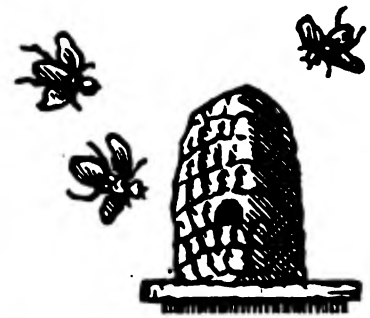

І. Щирський. Ілюстрація до посібника з риторики (фрагмент).— Чернігів, 1698.— Д. Степовик. Українська графіка XVI—XVIII ст.— К., 1982.— С. 81.

124. Водо Йорданко, омиваєш луги, береги, бервіння, коріння,— омий моєї пчоли од прозору жіночого, парубочого, дівочого — головки, крильця, утроби, ніжки.

Фрагмент гравюри. Украинские книги... Выпуск II.— М., 1981.— Т. I.— № 1500.

125. Здорова була, вода Оляна, од Бога создана, ти, земля Тетяна, і нові ключі трутові. Ти ж, вода Оляна, проходила землями, новими ключами, і входила ти в море, очищала ти море, піски, і кремінння, і коріння, то я прошу тебе, благослови мені сії води морської набрати для помочі моєї і для пчоли окропленія. Я словом, а Бог з поміччю.

Знаки Зодіака і пори року (фрагмент).— Молитвослов.— К., 1707.— Логвин, № 279.

126. Морозе, морозе! Іди до нас вечеряти, та не морозь ні ягнятка, ні телятка, жита і пшениці, і всякої пашниці.

Христос і самарянка (фрагмент).— Учительне Свангеліє.— К., 1637.— Логвин, № 163.

127. Ой вилинь, вилинь, гоголю! Винеси літо з собою, винеси літо, літечко, і зеленеє житечко, хрещатенький барвіночок і запашний васильочок!

Знаки Зодіака і пори року (фрагмент).— Молитвослов.— К., 1707.— Логвин, № 279.

128. Зійди, зійди, сонечко, на попове полечко, на бабине зіллячко, на наше подвір'ячко!

129. Іди, іди, дощику, зварю тобі борщику! Чи на дощ, чи на сонечко, одчини. Боже, віконечко! Дай, Боже, дощик цебром, відром, дійницею!

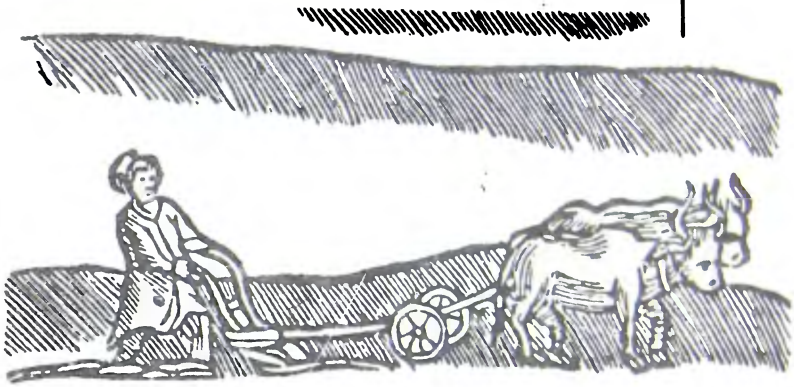

130. Святий Адам орав, Ісус Христос насіння давав, а Господь сіяв, а Мати Божа поливала, та всім православним на поміч давала.

Притча про багату вечерю (фрагмент).— Учительне Євангеліє. — К., 1637.— Логвин, № 162.

НБ. Притча про сіяча (фрагмент).— Учительне Євангеліє.— К., 1637.— Логвин, № 160.

131. Бий, дзвоне, бий, хмару розбий! Нехай хмара на татара, сонечко на християне! Бий, дзвоне, бий, хмару розбий!

Фрагмент гравюри.— Украинские книги... Выпуск II.— М., 1981.— Т. I.— № 1117.

132. Туче. туче. туче. красная дівице. слише глаголи сія і вопрошеніє моє! Тебе тепер прошу. Маріє, в навечеріє, при моїй вечері. Прийди к мені скоро от востока і запада. сядь зо мною за єдним столом вечеряти. із єдної миси і єдною ложкою. і край єдного хліба. і пий єдину чашу. і єдину бесіду зо мнов бесідуй!.. Господу помолімося. Туче. туче, туче. звалем тя к моїй вечері. а ти не прийшла. мнов єсь ізгорділа. Про то ж я тебе заклинаю Богом живим і всіми святими угодники Божими от усіх стран. Яко єсь ту тепер не прийшла до мене к моїй вечері. так же тучі не можуть прийти до нас во віки віков. Амінь.

І.М. Неопалима купина (фрагмент). К., 1624. – Логвин. № 122.

133. Роди, Боже, на всякого долю!

Г. Літо (фрагмент).— Календар на 1727 рік.— К.. 1726.— Логвин, № 329.

134. Роди, Боже, овес, ячмінь і гречку, хоч всього потрошечку; роди, Боже, льон і коноплю на весь християнський мир!

Фрагмент гравюри. — Украинские книги... Выпуск II. М., 1981. Т. I. — № 1503.

135. Поможи, Боже, зжати жито, пшеницю і всяку пашницю!

Багач немилостивий (фрагмент).— Учительне Євангеліє.— К., 1637.— Логвин. № 43.

136. **Спасибі Богу за помогу! Дай, Боже. діждати і на той рік жати!**

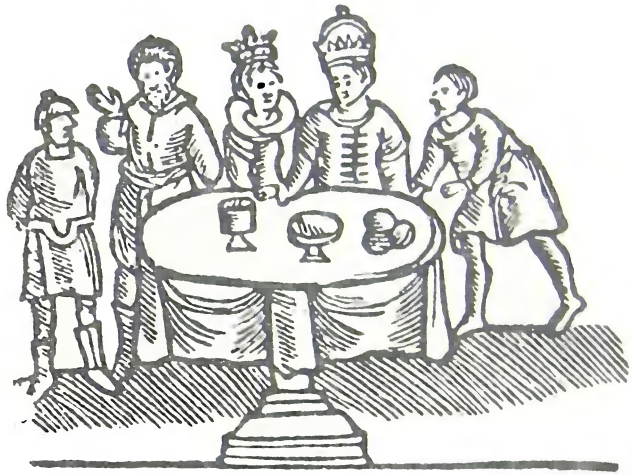

Притча про багату вечерю (фрагмент). Учительне Євангеліє. К., 1637. — Логвин, № 162.

137. Нехай же йде грек з винами, з пивами, та в нашу квашу!

Фрагмент гравюри. Украинские книги... Выпуск I.— М., 1976.— № 640.

138. Кам'яні сіни, кам'яні стіни, кам'яні столи, кам'яні пани, кам'яне вино п'ють. Коли вони будуть те вино пожирати, тоді на мене будуть роти роззявляти і очі витріщати.

139. Ви, стіни, не будьте німі, ви, сволоки, підіймітесь; лихі речі, лихі мислі, на добре перевернітесь, бо Іван їде чорним волом, щоб став моїм ворогам язик колом.

А. *Козачківський.* Перехід через море. (фрагмент).— Псалтир.— К., 1728.— Логвин. № 336.

140. Господь помощь. і я з рукою. Каменія вам на язик, каменія вам на язик, каменія вам на губи, зуби і уста, каменійте ви самі!

141. Не пішком йде мій ворог, а на вовку їде, жабою осідлався, а гадиною поганявся; не дорогою йде, а здвижжем та болотом. Здвижже та болото обходять, а на вовка тюкають, а на жабу плюють, а гадину б'ють: щоб так на його весь мир хрякав і плював, і до своєї ласки не приймав!

Фрагмент гравюри.— Украинские книги... Выпуск I.— М.. 1976.— № 730.

142. Жив чоловік Іван у панів, не схотів панам служити, та пішов по чужих землях блудити, та прийшов до зеленого гаю, а до тихого Дунаю, глянув на море: на синьому морі стоїть острів, на тім острові стоїть три кроваті синіх, на тих кроватях сидить три пани сивих; думали, гадали, Івана суд розбирали і ключі в море попускали. Хто сі ключі достане, тоді на нарожденного, молитвенного, хрещеного Івана суд устане.

Фрагмент гравюри.— Украинские книги... Выпуск 1.— М., 1976.— № 740.

143. Я до начальства (громади) йду по Божому сліду. Господніми стопами, нехай начальству стануть очі стовпами, щоб на мене, на рожденного, на молитвяного рота не роззявляли, очей не витріщали, язика не піднімали. Як радуються пани лисицям та куницям, щоб так радуватись моїми словами. Як тихо та смирно лежать мертві во гробі, щоб так тихо та смирно до мене начальство говорило. Як радується весь мир хрещений по дар Божий ідучи, щоб так радувалось мною все начальство!

144. Не сам я йду, чорним волом іду, сухою гадиною поганяю, правою ногою на поріг ступаю, своїм ворогам язик одвертаю; щоб вони губами не плямкали і зубами не клацали надо мною, рабою Божою Марією.

Н. Зубрицький. Совість (фрагмент). — Іфіка іерополітика... К., 1712.

145. На коні їду, а гадюкою поганяю, усім, усім моїм неприятелям і супостатам роти затикаю. Гадючий хвіст, а жаб'яче черево, як приїду я між пани, то щоб стали вони, як сухе дерево.

146. Як не можна із цього маку нікому щоту знімати, так би не можна людям на мене, раба Божого Івана, гніва класти до суду судного, до віку вічного і до гробу Божого.

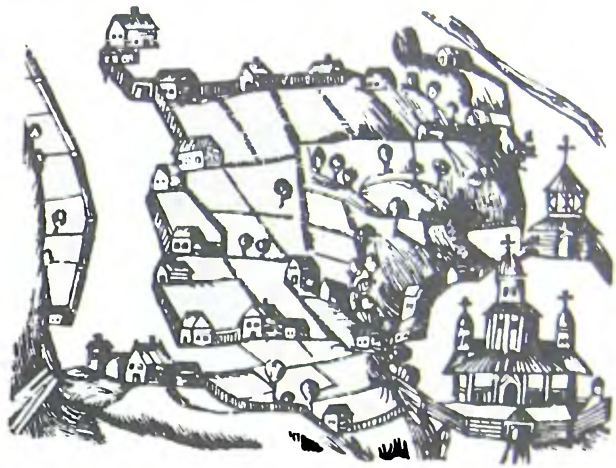

План г. Кіева 1638 г., приложенный къ Тератургимѣ А. Кальнофойского (фрагмент).

147. **Ніч темна, ніч тишна, сидиш ти на коні буланому, на сідлі соколиному, замикаєш ти комори, дворці і хлівці, церкви й монастирі і київські престоли: замкни моїм ворогам губи і губища, щоки й пращоки, очі й праочі, щоб вони на мене, народженну, хрещену і молитвяну рабу Божу Марію, зубів і очей не витріщали, гніва в серці не мали, щоб усе поважали і в добрих мислях мали.**

Фрагмент гравюри.— Украинские книги... Выпуск II.— М., 1981.— Т. I.— № 1478.

148. Смерку, смерку! Замикаєш засіки і башти,— замкни моїм ворогам роти, щоб проти мене, новорожденного, молитвенного і хрещеного раба Божого Івана, рота не роззявляли і язика не обернули, худого слова не проговорили.

Тит. Собор отців-печерських. — Пречестное акафістов... — К., 1709. — Логвин. № 297.

149. За горами, за ріками там ми спать лягали. Матір Божа в головах, Ісус Христос у ногах, ангели хранителі по боках — хранять мою душу до самого ранку од ножа, од меча, од лихого чоловіка.

150. Іду я з хати, за мною Сус Христос і Божая Мати; Миколай на порозі — помага мені в дорозі.

Святий Миколай. — Правила к божественному причащенію. — Чернігів, 1745. Логвин, № 394.

І. АСТРАЛЬНА СИМВОЛІКА

У репертуарі замовлянь астральні символи репрезентовані в порядку зменшення частотності *місяцем, зорею (зірками; зірницями; зоряницями), сонцем, метеоритом* (огненним бугалом). До цієї ж групи наближається *ніч (вечір; смерк).*

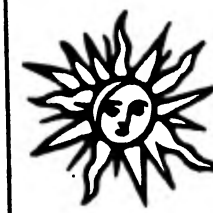

Фрагмент гравюри. Украинские книги... Выпуск I. М., 1976. — № 554.

*

Місяць — найчастіше згадувана в замовляннях магічна астральна сила, повновладний «*князь*» нічного світу. Його царственість задано через такі означення, як «*князь*» (36; 39), «*княжич*» (40), «*Володимир*» (4) — ім'я загальноміфологічного князя також і в київських билинах та колядках. «*Адам*» (41) або ж «*Адав'євич*» (40) (перекручене «Адамович») — прізвисько, яке несе ще одне значення — *первісності* місяця у світобудові (порівн. відоме у багатьох народів повір'я, ніби тіні на місяці — то перші люди Землі, прабатьки людського роду). У місяця — знаки *княжої*

(царської) влади: «золота *корона*» (36 та ін.) і ще більш архаїчні «*роги* золотії» (42 та ін.): порівн. у «Псалмах Давидових» погрозу Бога вельможним і гордим «стерти (зламати) їхній ріг».

Фази місяця також фігурують у замовляннях: це «*молодик*», «*підповня*» і «*повня*». Проте регулярним означенням місяця є лише «*молодий*», «*молодик* (39; 41; 44; 46), що зумовлене аграрними та медичними уявленнями стародавніх народів. *Зростання* всього живого приурочене до молодика, *сповільнення* рослинних і тваринних процесів — до місяця на ущербі. Отже, магічні ритуали «*на ріст*», «*на добро*» концентрувалися саме в першій місячній чверті (47; 48). Подібним чином пояснюється ще одне найменння місяця — «*май*» (45); ідеться про стан на шляху до «*розмаю*», розквіту і повноти природного буття.

Християнізація торкнулася місяця (так само, як і інших язичницьких персонажів замовлянь) у своєрідній формі. Імена та атрибути (а для міфу це одне й те саме — імена тут є «скам'янілими» атрибутами) замінюються, але так, щоб давня функція, язичницька семантика збереглися, заміщені аналогічними за своєю функцією та семантикою християнськими іменами та предметами. Звідси — і перенесення на язичницький місяць ролі архангела Михаїла, судді й охоронця Всесвіту (43); звідси і «*хрест* золотий» (44) — християнський атрибут місяця, що збігається з його язичницькими атрибутами влади й оберігання (двоєвірна свідомість сприймала хрест передусім, якщо не виключно, як оберіг: недарма при ворожінні та інших ритуальних контактах з темними силами належало хреста знімати).

Сторінка двохсота

Місяць у замовляннях — «*ясний*» (93 та ін.), але епітет означає тут не так світло, як царствену сяйноту; невипадково місяцеві часто належить інший епітет — «*золотий*», тобто колір ієрархічного верховенства, який має священну семантику первісно фізичної, а згодом і міфологізованої природи (див. нижче розділ «Символіка кольорів»).

Ще один постійний епітет, що підтверджує верховенство місяця — «*високий*» («високо літаєш») (4). Місяць стоїть понад усім язичницьким всесвітом, він — всевидець і всезнавець, князь і суддя, верховний жрець, провісник і ясновидець. Саме тому він знає і всю правду про світ та позасвіття (4; 42; 43) — у такому, а не в морально-християнському, сенсі він «*праведний*» (43).

Особливе значення у замовляннях має зв'язок місяця із світом мертвих. У язичницькому космосі мертві — не «поза світом», а в «іншому світі» стосовно живих, неперехідної границі між світами тут немає. Оскільки язичницька ніч — «інший день», так само і місяць — «інше» сонце, «нічне» сонце, він цілком логічно стає «сонцем мертвих». Місяць буває в царстві мертвих, добре про нього обізнаний (41; 42; 43). Проте, реконструюючи найдавнішу логіку, можна сказати й протилежне: місяць відає все саме тому, що він причетний до всезнавчого, повновладного й охорончого світу предків-мерців. Подібно до новорічних колядників, що приносять «звідти» благу вість про майбутнє живих на цілий рік,— місяць «звідти» несе щодоби свою ясновидющість і повновладність.

*

Зорі. В замовляннях це не зірки взагалі, не зоряне небо, а зірки — особні іпостасі. Часто це «зоряна трійця»: три зірки, диференційовані або в часі («*вечірняя*», «*світовая*», «*полунощная*» — 6; 93), або за станом, над яким вони владарюють («*пудна*», «*привітна*», «*печальна*» — 7). Зірки приурочені до ранкової зорі (звідси й постійне найменння «*зоряниці*» — 7; 56; 99 та ін.). Це дає можливість припустити, що «зорі» замовлянь — не зірки, а планети, виразно видні саме при заході та при сході сонця. Планети пов'язані з ритуальною (зокрема й магічною) практикою, починаючи з найдавніших часів людської культури. Зустрічаються також (70 та ін.) «*планітники*» та «*планітниці*» — володарі повітряної стихії. Назва, безумовно, пізнього книжного походження; проте ототожнення планет з чарами глибоко архаїчне.

Зорі замовлянь — жіночі й, сказати б «молодші» божества порівняно з місяцем. Це не означає їхньої меншої магічної сили — але сила ця більш обмежена, «спеціалізована». Якщо місяць часто відіграє свою магічну роль сам-один, то зорі найчастіше діють разом: з місяцем, а інколи ще й із сонцем. (В останньому випадку замовляння збирають «усю королівську рать» небес). Зорі — «*помічниці*»: постійна рима «*зірниці-помічниці*» — свідчення постійності функції.

Зірки, подібно до сонця, «*ясні*», а також «*красні*». Ідея краси, «збирання» та «наведення» краси (8) пов'язує їх із сонцем, але не з місяцем: останній над жіночою красою не владарює. Зате з місяцем пов'язана їхня роль у вибавленні від недуг (77), а ще біль-

ше — «наслання» любовної пристрасті, туги й томління (7 та ін.). Висловлюючись по-сучасному, жіночі божества-зорі «відають» переважно емоційно-психологічними станами людини: «*уроками*», «*примовками*» (56), «*всякою неміччю*» (93); меншою мірою — матеріально-фізичними: «жовтяницями» (77).

Світила *пограничного* часу, зорі-планети, ймовірно, панують і над перехідними, кризовими, *пограничними* станами людського світу. Ритуальна «Віфліємська зірка» колядників також, імовірно, перекочувала до новорічних (пограничних) обрядів не тільки з Євангелія, але й з прадавньої магічної практики, із старою функцією: «*помічниці*» на переломному етапі в житті кожної людини та її роду.

*

«*Огненний бугало*» (9). Найімовірніше, метеорит, хоч, можливо, й блискавка. Його функції: палити, сушити і т. д., а також прикликати любовну гарячку й жар,— зближують його з символікою блискавки, «вогняного змія», який бере участь і в міфосюжеті про змія-спокусника, що літає до жінок (одне з відгалужень купальського міфу).

*

Ніч, інакше — *вечір, смерк*. Їй, зокрема, присвячено істинний язичницький гімн (147), що вражає своєю емоційністю і поезією. Ніч, вечір, смерк — охоронці людини, замикачі зла (намов, ненависті і т. п.). Тут ми бачимо разючу несхожість фольклорно-

язичницької ночі з ніччю в надрах пізнішого християнського, а згодом і літературно-романтичного світосприймання. Там ніч якраз «відмикає», випускає на волю ворожі людині сили й стихії. Навпаки, язичницька ніч — час не «лихий», а лише особливо «дійовий», особливо магічний (див. передмову). Але, треба гадати, саме тому християнство й переосмислило символіку ночі в негативний бік.

Стихійний атрибут ночі — *кінь*: ніч (вечір) сидить на коні. Картина (і зв'язок) видаються дивними, якщо не згадати, що *вершник на коні* — міфознак певної магічної сили. Сила ця амбівалентна: або благодійна (тип Ярила — Юрія Змієборця — Георгія Побідоносця), або й лиховісна (тип Змія Горинича на коні). Так, «*вечір на коні*» (10) прикликається не для того, щоб оберігати, а для того, щоб «сікти», «нудити» чоловіка любовного тугою (пор. 147, де «ніч на коні» відіграє протилежну, заспокійливу роль).

*

Сонце — «денне» божество замовлянь. Втім, не зовсім денне: час доби у зв'язку з сонцем або не згадувано (за винятком узагальненої формули «добрий *день* тобі...»), або відзначено як «схід», «досвіт». Згідно з ритуальною практикою, найбільш значна і впливова пора сходу сонця. Так що сонце замовлянь — це передусім *ранкове* божество. Епітети-титули сонця (до речі, найчисленніші з-поміж усіх світил) схожі на княжі титули місяця (2; 3 та ін.). Сонце «*ясне*», «*святе*», «*прекрасне*», «*чисте*», «*краснє*», «*величне*», «*поважне*». Помітний, однак, більший ак-

цент на величі й красі, менший — на ясновидющості та первісності.

Впадає в вічі скупість або відсутність солярної атрибутики, особливо по контрасту з багатою атрибутикою місяця. Внаслідок цього сонце набуває рис більш узагальнених і менш предметних. Щоправда, в книжці неповно репрезентовані аграрні замовляння, а саме для них сонце — найавторитетніше божество. Аграрна магія слов'ян відкладалась у відомих нам замовляннях лише незначною мірою: величезна більшість словесних заклинальних формул аграрного циклу збереглась у колядках та щедрівках, де небесні світила досить жорстко й однозначно співвіднесені із структурою родини: місяць — чоловік, господар; сонце — жінка, господиня; «ясні зірки — їхні дітки».

Сонце в замовляннях немов розділене на дві іпостасі: світло і жар. *Світле* сонце осяває весь світ, роздає йому милості (*«доброту»*, *«красоту»*, *«любощі»*, *«милощі»* — 2), а також матеріальне процвітання. *Жарке* сонце пов'язане із замовляннями від кровотечі, воно зупиняє, *«запікає»* кров на ранах (22). Такий зв'язок життєдайного сонця і живодайної крові міфологічно цілком логічний. Проте досить зробити ще один крок — і від сонця, рятівника й цілителя, ми потрапляємо до сонця — світила страшного антисвіту замовлянь: світу хвороб, наслань і нещасть. Це світ чорних предметів, кам'яних людей, «пустої» їжі й пиття, кривавих рік (34; 35; 72; 74; 79; 83; 84 та ін.). І світить над цим світом *«жорстоке* сонце» (102), що змушує згадати чорне сонце над Григорієм Мелеховим у фіналі «Тихого Дону». Такий третій лик сонця

у замовляннях: сонця нищівного і смертоносного, сонця зла».

II. ВОДЯНА СИМВОЛІКА

Н. Зубрицький. Фрагмент гравюри.— Акафісти.— Львів, 1692.

Жоден з водяних символів не монолітний — не рівний самому собі. Йдеться не просто про багатозначність. Ми можемо за текстами замовлянь реконструювати відносно цілісний «образ місяця» чи «образ сонця» — але не «образ річки» і не «образ води». До водяних символів належать *море, вода, ріка;* далі, значно рідше — *джерело, колодязь, озеро.* Дещо осібно стоїть *дощ*, який з рівними підставами можна віднести і до водяних, і до метеосимволів.

*

Море. Яскравий приклад того, як «єдине» для нас слово (й поняття) для стародавніх людей охоплювало різні уявлення.

По-перше, море — це просто «місце дії», яке може замінюватись варіантами-синонімами (вода, річка) або взагалі випадати з тексту. Так буває в замовляннях, коли магічний персонаж іде або летить і т. д. (це все варіанти значення «перебуває» або «переміщується») морями, горами, луками і т. п.; топографію подано переліком. Таке море — необхідний елемент всесвіту замовлянь як такого, але не більше (21: 96 та ін.).

Але в замовляннях відоме й інше море, причому ця група текстів найчисленніша. Море тут — простір, у якому міститься певний центр. Простір найчастіше описується концентрично: море — на морі

острів — на острові дуб — на дубі магічний персонаж. Кількість ланок може скорочуватись до двох (море, на ньому дехто), а може й зростати до 4—5.

Перед нами кругова модель святилища або концентричного лабіринту. Лабіринт — міжнаціональна ритуально-магічна універсалія. Архаїчні споруди в формі лабіринтів простяглися на величезних територіях від угро-фінських поморських лабіринтів до Стоун Хенджа в Англії та крітського палацу-лабіринту в міфі про царя Міноса. Традиційно вони інтерпретуються як оселі мертвих (широко — як модель «світу мертвих»). Проте, враховуючи, що аналогічну архітектуру мають і численні святилища, а також що в первісній свідомості «магічне царство», «царство предків» і «царство мертвих» часто-густо не диференційовані, лабіринт можна тлумачити ширше — як узагальнену модель «іншого буття», «другого світу». (В замовляннях, наприклад, зв'язок моря з мертвими, на відміну від казок та колядок, з певністю не простежується; зате зв'язок із магічними силами — без жодного сумніву).

Таким чином, модель світу в замовляннях не є повністю «безцентровою». Центр у ній існує, але центр цей позасиметричний, від нього нема відрахунку ні «праворуч», ні «ліворуч». Так, магічного володаря в центрі ніколи не супроводять двоє бічних персонажів: композиція, дуже поширена пізніше в світовій культурі.

Показовим є й те, що в текстах першої групи магічний персонаж, який іде морем (морями), нерідко християнізований: це можуть бути *Іван Богослов* (20). *Ісус Христос* (21), *Пречиста* (23), *святий Юрій* (82).

Господь Бог (96). У центрі ж світу-моря перебувають, як правило, глибоко язичницькі персонажі й предмети. Це володарі нижнього царства — *риба-кит* (38), *риба* (39); *змій* (33; 35 та ін.), верхнього царства — *орел* (29), *ворон* (71); священне дерево *дуб*; священний *камінь-олтар* (численні тексти). Там-таки гніздяться незліченні духи хвороб і шкод: *уроки* (52), *пристрічі* (69), *бешишники* (74), *препави* (86), *золотники* (87) та ін., а також їхній володар — найчастіше в подобі *царя* або *цариці* змій (гадів). Інший світ панує переважно над хтонічними, небезпечними для людини силами.

Лише море другого типу має парно-синонімічну назву «*окіян*» *(Кіян)*, а також його пароніми *(Діян)* — (див. 38; 60; 61; 105; 107; 113). Лише в такому морі розташований острів *Буян* (ім'я, також паронімічне «окіяну»). Нарешті, лише таке море (другої і третьої груп текстів, див. нижче) має власний епітет. Кольоровий — «*синє*» (22; 23 та ін.), «*червоне*». «*красне*» (22; 27 — у замовляннях від кровотечі). «*чорне*» (87). Топографічний: «*лукомор'я*» (104; 111; 112 та ін.). Лукомор'я — морська бухта у формі дуги. Проте фольклорно-міфологічний світ осмислює лукомор'я і як «*криве*», «*лукаве*» море (порівн. апокрифічне місто *Лукор'є; біс-лукавий*). А це і є те море, що домінує в текстах третьої групи.

В цих текстах ми бачимо антисвіт космосу замовлянь: «неможливий простір», куди відсилаються нещастя і хвороби. Його винесено за межі «нормального» світу (при тому, що «нормальний» світ може бути і людським, і нелюдським, і побутовим, і магічним). Цей антисвіт лежить або в хащах, або в болотах,

або на морі, яке в цьому випадку набуває найпохмуріших рис.

Антисвіт замовлянь у цілому нерідко будується як світ «навпаки»; світ неможливого, безглуздого, де дії не узгоджені з дійовими особами, а якості предметів — із самими предметами. (Можна, зокрема, припустити, що численні «небилиці», «перевернуті забавки» та «нереальні завдання» у фольклорі — це залишки такого антисвіту, найвиразніше явленого саме в текстах замовлянь. Так, ведмідь, що летить по небу (небилиця-забавка), не більш алогічний та екзотичний, аніж у замовлянні пусті пани, що бенкетують за пустим столом і п'ють пусте вино. А завдання «піти туди, сам не знаю куди» (казка) цілком може бути зіставлене з ритуалом вигнання хвороб та їхніх духів за допомогою нездійсненного завдання). Море в подібних текстах підсилює свою семантику «іншого буття», набуваючи властивостей якоїсь «іншої галактики», антикосмосу — первинного хаосу, де зруйновано всяку логіку і всі закони сполучуваності.

*

Вода. Другий за частотою вживання водяний символ замовлянь. Значення його ще більш багатопланове і розбіжне, аніж у моря.

Очевидною є магічна аналогія в парі: *вода — кров*. Це так само універсальна міфологічна і ритуальна пара у більшості народів світу, оперта на єдність космогонічного та ембріогонічного міфів. Згідно з ними, елементи природи створені з частин тіла певної праістоти (божества, потвори та ін.), а частини люд-

ського тіла — з природних першоелементів. У функції магічного ототожнення за аналогією (вода — кров, кров — вода) символ води зустрічається найчастіше. Ритуальні дії, яким піддається вода (передусім *виливання* або *розливання*), повинні «підмінити собою» пролиття крові (94 та ін.). Ще одне магічне ототожнення: *вода — молоко* (93). *Наповнення* посудини (відра, дзбану) водою забезпечує наповнення молоком вим'я у худоби.

Друга після замикальної (кров) та відмикальної (молоко) функція води — очищувальна. Вона також міжнародна, а для магії, очевидно, первісна. Тому в замовляннях цієї групи вода нарікається ім'ям власним, персоніфікується, стає не лише об'єктом, а й суб'єктом магічної дії. Вона *Уліяна* (62; 93), *Єлена* (90), *Оляна* (125) — це все паронімічні імена-атрибути із значенням «литися». Вона ж — «водичка-*йорданичка*» (91), «*Йорданка*» (124), вона *явлена*, тобто освячена на Хрещення-Богоявлення. Асоціація ритуальної води з рукою показує, що саме очисна магія води була в першу чергу сприйнята язичництвом у новому, християнському обряді хрещення. Магічна вода і ритуальне окроплення водою пов'язується навіть із предметами не «текучої» природи: наприклад, із *бджолами* (125): їх кроплять для кращого медозбору. Тут не виключена і магічна асоціація з дощем як носієм родючості (окроплення, оббризкування, обливання водою обов'язкові, наприклад, у поліських обрядах прикликання дощу).

Вода з третього комплексу текстів — не об'єкт ритуалу і не суб'єкт замовляння, а місце перебування: досить схоже на море антисвіту замовлянь, хоча

й менш виразно зловісне. В цій воді живуть (і її вті люють) «водянії» *прозори* (52; 124), «водянії» служителі «*змії-кропині*» (103), «*цариці-Яриці*» (104) – володарки хтонічного царства. (Характерний «велесівський» синтез мотивів води, змії та еротичного «яріння»). Приборкання цієї води знімає «*уроки-урочища*» (65), «*бешиху-бешишище*» (73), «*перелякперелячище*» (76) та інші подібні напасті. З переліку видно, що із «злою водою» пов'язані хвороби передусім гарячково-нападового типу. Тому й не дивно, що серед замовлянь на воду є й приворот любовної «трясовиці».

«Водянії» з замовлянь не схожі на водяника з казок: вони не володарять над морями, чорториями і струмками, не затягають рибалок у воду і т. п. Можна припускати, що функції русалок — пізнє надбання для слов'янських водяників. Від початку ж це були носії несамовито-томливого гарячкового «яріння», як любовного, так і власне хворобливого.

*

Жерело (жерло). Прямо асоціюється з кровоточивою раною; його «затикають» (28; 29), щоб зупинити кров (магія за аналогією).

*

Колодязь. Дещо дивною є нечисленність замовлянь, у яких він згадується (34; 93),— якщо взяти до уваги, що колодязь є неодмінним об'єктом магічного викликання дощу та деяких інших водних ритуалів. Але

характерним є те, що колодязь персоніфікований, він має ім'я: він «*Іван*», а його зруб — «*Аврам*» (93). Тут явним є значення першопочатку, першоджерела: водяного (колодязь) і людського (праотець Авраам; перший провісник Христа — Йоанн Хреститель).

*

Ріка. На відміну від амбівалентних моря і води, відіграє незмінно позитивну роль. Ріка заливає *вогонь* (25), зупиняє *кров* (25), у ній потопає все «*зле-лихе*» (62). Переважно пов'язана з кров'ю; на очисній функції особливого акценту немає.

Подібно до моря, ріка персоніфікується й дістає ім'я: «Ордан» («Йордан»), Хрищаниця, «Дунай» (фольклорний, а тим більше міфологічний «Дунай» — не назва конкретної ріки, а релікт індоєвропейського найменування «води», «ріки» взагалі — порівн. Дон, Дніпро, Дністер та ін.).

Є відмінність поміж казково-епічним значенням ріки — і значенням у замовляннях. У магічній казці, в епосі, колядках та весільних піснях ріка — передусім межа поміж світом людським і нелюдським, побутовим і чудесним, «нормальним» і «анормальним», своїм і чужим. В замовляннях цього немає, роль границі іншого буття зберігає ще море (море-окіян). До ріки ж, імовірно, ця роль перейшла пізніше, а тому й закріпилася в пізніших жанрах.

Проте саме для замовлянь типовий мотив трьох рік: *водяної, огняної, кров'яної* (25; варіант — *молочної*, 94). Цей мотив дуже й дуже архаїчний. Він походить від індоєвропейського образу дерева в «ін-

шому» царстві; від дерева бере початок ріка (інколи — три ріки, або й чотири — за сторонами світу). Дерево — центр Всесвіту, опорний стовп буття; ріка (ріки) — джерело життя, сили, мудрості, щастя, вічної молодості. Іншими словами, певних «вищих» властивостей, що їх ріка або ріки несуть зі світу божеств. духів, із «долюдського» позасвіття — в людський світ. Згодом ці самі ріки будуть осмислені як дорога в царство (або з царства) мертвих. Тому купання в цих священних ріках, омивання, пиття з них (94), проходження через них надає героєві надлюдських якостей. Мотив цей згодом варіюватиметься, починаючи з «Епосу про Гільгамеша», у казках, легендах, баладах (див. також нижче «Символіку речовин»).

*

Озера. Згадуються лише в переліках (93), однак із характерним значенням: очисним— і посилювально-продуктивним (замовляння на молоко). Сусідство в парі з *колодязем* свідчить про те, що озеро для стародавніх людей — також «магічний вихід» води на поверхню землі.

*

Дощ. Репрезентований у цій книжці (129; 130) непропорційно: в метеообрядах (на посуху; на грозу: на довгі дощі) зустрічається значно частіше. Викликався за допомогою магії за аналогією (*густий* борщ — *густий* дощ).

*

Отже, водяна символіка, поряд з астральною, належить до найважливіших у язичницьких слов'янських культах. Вода:

виконує в основному три функції, то взаємопроникні, то диференційовані: вона очищує, заплідднює і впливає на інші рідини; в замовляннях вода найбільш архаїчна; вона ще «жрецька» і «медична» більше, аніж аграрна;

така архаїчність зумовлює і хисткість, амбівалентність поціновувального значення води; поряд з функцією помічниці, вода може нести функцію шкідниці: оселі «нечистих» природних сил;

такою є вода, співвіднесена з «велесовим», «ярильним», «купальським» міфом і обрядами: тут вода — важлива й могутня, але хтонічна стихія, вона очищує, але вимагає очищення й сама; стихією, що її очищує, виступає переможець води — *вогонь* (див. 114, де «вода *горить*»);

можливо, саме з цією найдавнішою, амбівалентною водою й пов'язаний образ моря-окіяну як первісної світової «вологи», яка водночас і лежить поза межами й законами людського світу, але й владно панує над цим світом, зокрема й над його темними й небезпечними сторонами.

Фрагмент гравюри. Украинские книги... Выпуск I.— М., 1976.— № 512.

III. ТВАРИННА СИМВОЛІКА

Розглянемо окремі групи символічних тварин у послідовності зниження їхньої частотності у замовляннях.

Тварини нижнього царства: *плазуни, земноводні, риби.* До них належать *змій (гад, гадина, гадюка), черепаха, жаба, риба (кит; щука).*

*

Змій. Більшість замовлянь пов'язує змія з загоєнням зміїних укусів або їх попередженням (гомеопатичний принцип: подібне лікується подібним). Такий образ змія виразно утилітарний і саме тому найменш архаїчний. Далі, змій «панує» над зловорожими впливами, «*уроками*», включно із *лихими словами* (55; 145). Тут функція змія ширша і, мабуть, давніша. Нарешті, в частині замовлянь змій асоціюється з відверненням *лукавства* від «щирого серця» (112), з *вогнем* і замиканням крові (33; 115), а також із наведенням *на серце* любовного жару (9). Оце найширше і утилітарно не «самоочевидне» коло функцій, мабуть, і окреслює найдавнішу багатофункціональну символіку змія.

Змій — по-перше, володар нижнього царства, зі своїм почтом, військом і незліченними служниками (див. особливо 102; 103; 104). По-друге, він володар усякої хвороби й пристрасті. По-третє, «натурально» пов'язаний із *водною* стихією, змій (зовсім уже не «натурально») пов'язаний також зі стихією *вогню.* З одного боку, його лякають і нищать вогнем (114); з другого боку — він сам вогонь, «огненний бугало», політ якого «ліси палить, а землі сушить, а трави в'ялить» (9). Тут виразно проглядає двоїста символіка купальського міфу, в якому злилися вода і вогонь, змій лежачий і змій летючий, ритуали очищення та

обрядовий еротичний розгул. «Старші» боги або духи в усіх міфологіях і релігіях *позаетичніші*, *доетичніші* від божеств «молодих», які висувалися їм на зміну. Так само і в змієвій символіці видно найглибший зв'язок позаетичного (може, навіть, «антинормального» в обрядово-карнавальному значенні слова) з архаїчно надмогутнім.

Змієве царство локалізоване на синьому морі, на острові, на камені, на дубі (або під дубом), де й сидить цар-змій (103; 104 та ін.). Ця концентрична модель являє собою найдавнішу «структуру світу». Звідси й міць, і монументальність змієвого царства. Але разом з тим царство це вже й для світу замовлянь виглядає як особливо «неправильне», хаотичне. (Архаїка завжди «хаотичніша» для кожної наступної культури, аніж сучасні їй форми). Тому ж воно постає як «рідний хаос» космосу замовлянь. Саме для змія, змієвого царства, зміїних символів типовим є повне змішання (а, значить, і зняття) навіть кровноязичницького протиставлення Користі — Шкоди. Змій — і помічник, і шкідник; точніше, він персонаж тієї культурно-світової епохи, коли це протиставлення ще чітко не викристалізувалось.

Атрибутика й титулатура змія перевищує навіть атрибутику місяця. Змій безумовно персоніфікований і наділений довгим списком імен: *кропиня* (103), *Ярица* (104), *Киліяна, Іліяна, Веретениця* (105). *Олена* (106; 107), *Савул* (107), *Хівря* (107), *Гадюн* (108), *Яселуха* (108), *Вольга* (109). Їхній аналіз окреслює той обсяг значень, якими стародавні люди наділяли змія.

«Гадюн» утворений паронімічно в ланцюжку моря-

окіяна (Діяна), острова *Кияна (Буяна)* і т. д. *Веретеница* поєднує змія з веретеном: це так само магічний предмет («прядеться» нитка людського життя). *Ярица* вказує на зв'язок змія з вогнем, жаром і любовним палом. *Іліяна* та *Олена* — імена *води*, що підтверджують водяну символіку змія. *Кропиня* — посилання на обрядове окроплення водою (до речі, в поліських ритуалах прикликання дощу практикувалося вбивання або закопування змій живцем — паралельно з окропленням).

Християнізація заторкнула змііну символіку дуже й дуже слабко, і це зрозуміло. Змій у християнстві — диявол, прямий ворог Бога, так що симбіоз змііних символів з християнськими навіть для двовірця-напів'язичника був би надто ризикованим. Але певний симбіоз усе ж існує.

Змііна цариця або змііний цар дістають біблійно-християнські імена, з них два імені — благовірних цариць, що обернули свій народ у християнську віру: константинопольської *Єлени (Олени)* та київської *Ольги (Вольги)*. При перенесенні імен важливе було значення *царственості* (воно ж пояснює ім'я *Савул*, викривлене *Саул*, біблійний цар) та *первинності*. Крім того, змій — єдиний персонаж замовлянь, якого прохають не лише щось зробити, але й чогось навчити (109; 113, де змію заступає її варіант — черепаха). Навіть *місяць* усе знає, але не навчає: навчає лише змій. Тому імена двох цариць-просвітительниць, «мудрих жен» придалися для наймень змії-цариці, хранительки й дарувальниці мудрості.

Довга «видова класифікація» змій (104) також мотивується не лише «реалістично», а й символіко-

магічно. Розроблена атрибутика — показник особливої важливості та архаїчності персонажа. Чим різнобічніша така система атрибутів, тим більше право ми маємо говорити про «першогероїв» міфу та ритуалу. Різні види змій буквально виповнюють світ замовлянь. І справа не в тому, що за давніх часів східний слов'янин переживав навалу змій. Річ у тім, що змії — переносники (якщо не іпостасі) «*уроків*», «*прозорів*», хвороб, тому слід якнайдетальніше їх назвати заради їхнього повного вигнання.

Про подвоєння та потроєння образу змія див. нижче «Символіку чисел». Разом з тим один тільки змій, подвоюючись, дає «*гада*» і «*гадину*», зміїного царя та зміїну царицю, а потроюючись — цілу зміїну родину (107). Жіноча або чоловіча атрибутика змія взагалі хистка: то він «*гад*», «*змій*» (114 та ін.), то «*гадина*», «*змія*», «*гадюка*» (103; 145 та ін.). До перелічених вище амбівалентних рис змія (добрий — злий, шкідник — помічник, найжахливіший — найдійовіший, цар найбільш «модельного» — і найбільш «неформального» простору) додається ще одна: андрогінність змія — і жіночої, і чоловічої істоти одночасно; пізніше казка та епос розділять цю двоїсто-цілісну постать на Змія Горинича, Зміїного Царя — і Змію Маринку, Дочку Зміїного Царя.

*

Жаба. Символічна тварина нижнього царства, водночас і хтонічна, і мудра (див. пізнішу царівну-жабу в казці). Пов'язана з вологою, дощем (в обрядах прикликання дощу жаб убивали, так само як і змій).

Разом з тим, подібно до інших болотяних символів, співвіднесена з нечистю, темними силами, метаморфозами (так, лихими чарами героїню казок, легенд, балад обертають на жабу). Тому її, як і всяку нечисть, проганяють ритуальним засобом — плювком.

*

Черепаха. Варіант символу змії (113). Має всі атрибути змії: «всім гадам старшаха», живе серед моря під дубом, володарка нижнього царства.

*

Риба. Подається всередині дуже архаїчної картини світу, де кожна тварина належить до «своєї» стихії (а точніше, являє разом з нею єдиний міфознак). Риба поєднана з *морем, водою.* Проте це вже простір «післяхаотичний»: змішання зон і царств у ньому немислиме. Тому він побудований за формулою: така-то тварина в такій-то («своїй») зоні; всі вони брати (три брати, п'ять братів); як не зійтись їм разом, так не бути такій-то хворобі, такому-то лихові і т. п. Змій — ще мешканець світу-Хаосу; риба — жителька вже світу-Космосу.

*

Тварини верхнього царства: *птахи.* До них належать *сокіл, ворон, півень;* існують також одиничні згадки *голуба, орла, ластівки, гусака, селеха, галочки.*

*

Сокіл. У групі диких птахів безсумнівний лідер. (*Орел* (29), такий популярний у пізніших і менш космологічних жанрах фольклору — пісні, балади та ін.— у світі замовлянь є лише варіантом сокола, і магічно вони не відрізняються; водночас *орел* у замовляннях — персонаж немовби проміжний поміж *соколом* і *вороном:* він точнісінько так само зупиняє кров). Проте сокіл — лідер, але не володар верхнього царства (порівн. змій — володар царства нижнього). У верхньому царстві володарів взагалі нема, його мешканці не підпорядковані одне одному, вони діють самостійно в межах своїх функцій. Сокіл належить до найархаїчнішого шару світобудови замовлянь. Тільки сокіл (та ще ворон) посідають її «олтарне», «серцевинне» місце: море і дуб (дуби) посеред нього (61). Лише сокіл співвіднесений з *конем*: на соколі їдуть верхи, як на коні (5); «*сідельце*» має епітет — «соколине» (147), і сидить у цьому сідлі магічний вершник — ніч (див. нижче «Християнські елементи в замовляннях»). Зв'язок коня і сокола — міжнаціональне фольклорно-міфологічне явище, що сягає глибин тисячоліть. Птах-кінь завжди пов'язаний з магічними сюжетами та обрядами, міфологічними (або героїко-міфологічними) персонажами. Очевидно, співвіднести якийсь предмет із одвічними властивостями верхнього царства (висота, летючість, крилатість і т. д. — для стародавнього мислення означало визнати цей предмет (або цю особу) священним, наділеним надприродними силами. Крім того, птах був дуже рано осмислений як посередник: переносник мертвих,

або шаманів (або — пізніше — душ) у верхнє царство. Коли головним засобом пересування став кінь, у міфосюжетах коневі було надано атрибутів птаха (крилатий кінь; кінь, що скаче «пониже облака ходячего» в билині), а за птахом закріплено атрибути коня.

З усіх птахів лише сокіл супроводжується (61) «священним числом» (12 соколів) і прямо пов'язаний з *ніччю* (147): всупереч орнітологічній логіці, але згідно з логікою «дійового», магічного часу доби. Співвіднесеність сокола (або орла) з деревом у центрі світу (дуб) повторюється у його співвіднесеності з деревом антисвіту, деревом лиха та безпліддя, що височить посеред царства напастей і «перелогів» — із колючою *грушею* (95). Сідаючи на неї, птах «заявляє» про свої повноваження і в цьому світі.

У сокола в замовляннях вирізняються передусім *крила, хвіст* і *очі*. Міфологічна анатомія в першу чергу відзначає у птахів крила і хвіст (див. далі «Анатомічну символіку»). Крилами соколи «розмахали», а хвостом «розмітали» *перелоги* (61): наявна магія за аналогією (порівн. помело Баби Яги або хвіст сірого вовка в казках у подібній функції — замітання слідів). «*Соколині очі*» (5) за символічним словником — «дійові» й «віщі».

*

Ворон. Він так само міститься в концентричній моделі світу (*море — камінь* на ньому), причому *посередині* її (71). Він так само супроводжується атрибутами особливої священності, первісності: «крутою *горою*» (94), *морéм* (71), *конем* (94). У ворона, як і у со-

кола, виділені *хвіст* і *лапи* (71), в тій самій ролі магічних «розгрібачів» і «розмітачів». Щоправда, сокіл асоціюється з перемогами над уроками, лихим впливом, а ворон — з зупиненням кровотечі. Взагалі ж сокіл — ворон являють собою певну символічну опозицію, а може, й еволюцію. Справа в тому, що ворон давнішній і універсальніший від сокола в символічному словнику народів світу. Ворон — шаманський міфознак; вороняча атрибутика в шаманських вбраннях, воронячі зображення в шаманській ритуальній практиці, постійна присутність ворона в міфах народів євразійської Півночі, Сибіру, індіанської Америки свідчать про виняткову стародавність цього міфогероя. Ворон (подібно до змія) ще перебуває по той бік добра і зла, навіть користі і шкоди: він амбівалентний, як і весь шаманський світ.

В пізніших епічних піснях та баладах ворон постійно фігурує в ситуації «воронячого бенкету»: розтинання мертвого тіла, що становило колись частину жрецького обряду. Частки тіла жертви ототожнювали з частинами світу, і це знаменувало подолання космічного хаосу та встановлення гармонійного світового ладу. Поїдання частин тіла жертви також ритуальне: життєва сила, взята у жертви, «малого космосу», врятовується від зникнення у небутті. Саме це робить ворон у міфі: таким чином, він — магічний жрець, який вершить головний світовий ритуал. Сідаючи на мертвого, випиваючи кров (див. нижче «Символіку речовин»), тобто знищуючи життя, він його продовжує. Аналогічно в замовлянні: сідаючи на коня (94), ворон зупиняє кров, отже, також продовжує життя.

Таким чином, ворон — не «поганий» і не «добрий», а двозначно-перемінний птах язичницької архаїки. Сокіл — птах уже більш поляризованого світу: «поганим», шкідливим у східнослов'янському фольклорі він бути не може. (Для балтійської та кельтської міфології це ще не так: там сокіл — ще не однозначно позитивний символ). Коли ж сокіл почав претендувати на місце «головного птаха» верхнього світу, з вороном сталося те, що трапляється в усіх подібних випадках. Давніший символ у боротьбі з символом молодшим дістав значення істоти хтонічної, небезпечної (хоч і більш «дійової» магічно). Звідси випливають подальші «чаклунські» демонічні тони в символіці ворона.

*

Півень. У замовляннях ніколи не зображується як домашній птах. Відокремлений він і від своєї природної супутниці — курки. (Курка становить інтерес для міфа й ритуалу лише у зв'язку з символом *світового яйця*). Головна функція півня — виразно магічна. Він «піє» *час*: визначає межі нічного, «дійового» часу доби — від опівночі до ранкової зорі. Звідси походять і кольорові атрибути півня: *чорний* — нічний, опівнічний; *сірий* — досвітній; *червоний* — ранкової зорі; *білий* — сонячного сяйва. Тому, належачи до групи домашніх птахів з погляду сучасної буденної логіки, міфологічно і магічно півень до неї не входить. Півень замовлянь — вартовий «правильного», космічного, а не хаотичного часу (отже, й світобудови). Недаремно хтонічний антисвіт хвороб і уроків описується як світ, «де півні не співають» (57): часової впорядкованості в ньому нема.

*

Галочка. В замовляннях так само пов'язується з космічними небесними символами: *сонцем, місяцем, зорями-зоряницями* (99). У «Слові о полку Ігоревім» «*галич*» — символ смерті. Мабуть, давні й амбівалентні ворон і галка були і покровителями-охоронцями (галочка в замовлянні — рятівниця від «злих собак»), і, разом з тим, були пов'язані із світом мертвих. На якомусь ранньому етапі міфологічної еволюції ворон і галка, найімовірніше, не дуже розрізнялися.

*

Ластівка. Традиційно входить до корпусу весняних замовлянь, веснянок (88). Ластівки, як і жайворонки, приносять весну; щоб їх прикликати, згідно з язичницьким обрядом випікали спеціальні вироби з білого борошна у формі птахів. Ластівка, як і жайворонок, прилітають із «того світу», з «райського» царства, із світу мертвих — безсмертних предків (з «вирію»). Порівн. повір'я: ластівка, що залетіла в оселю, де хтось недавно помер,— це душа вмерлого.

*

Голуб. Жертовний птах у ритуалах багатьох народів. Приурочений до символіки чистоти, очищення, а також любовно-шлюбних відносин. «Голуб без очей» (13) — птах із виколотими очима, тобто позбавлений магічної сили. (Ритуальне осліплення застосовувалось у давнину до супротивників високого рангу, аж до

царського, і, подібно до оскоплення чи відтинання правої руки, відігравало роль не просто покарання, а й позбавлення священної сили, а отже, й прав на верховенство). Через магію за аналогією голуб без очей мусив навести знемогу, тобто так само позбавити сили.

*

Тварини середнього царства: *звірі*. Репрезентовані як дикими тваринами: *лев (левиця), вовк (вовчиця), ведмідь (ведмедиця), тур, лисиця, росомах (росомаха), куниця, соболь, заєць*,— так і домашніми: *корова, віл, кінь, лошиця, овечка, баран, ослиця, собака*. У групі хижаків, якщо не говорити про символи порівняно пізнього, книжного походження *(лев)*, центральними є *ведмідь* і *вовк*.

*

Ведмідь. Згадується в космічній картині, де кожен об'єкт символізує свою зону світобудови (40). *«Місяць на небі»* і *«щука у воді»* поділяють з *«ведведем у лігві»* символіку верховенства, царственості та первісності, а сам ведмідь панує над «середньою зоною» світу.

*

Вовк. Кількісно мав би зустрічатись у замовляннях частіше: культ вовка-перевертня *(вовкулака)* відомий не лише в давньослов'янській, але й у давньогерман-

ській міфології. Втім, сліди такої міфологізації все ж помітні (141). Вовк — *перевізник* ворожих сил, *мешканець «вивернутого» антисвіту*, і борються з ним ритуальним засобом: «*тюкають*» (синтез ритуального плювка з ритуальним здуванням «нечисті»).

*

Заєць. Так само не позбавлений символічного значення: «*заєць у полі*» (39) — посеред космічної цілокупності, поміж «*місяцем у небі*» та «*рибою в морі*», тобто символізує серединний простір.

*

Кінь. Дикий кінь став символом ще в палеолітичну епоху, але символом *жіночим (кобила)*. Разом з *чоловічим* символом (*бізон)* він уперше утворює парне протиставлення «чоловічий — жіночий» (*ведмідь*, з якого починається палеолітична символіка, нікому ще не був протиставлений — це символ «безпарний»). Таким чином, перше ж симетричне членування світу за горизонталлю (коли протиставлення «чоловічий — жіночий» наклалось на протиставлення «праве — ліве») вже пов'язане з образом коня. В найархаїчніших жанрах фольклору (замовляння, магічна казка, епос) кінь ніби й залишився якщо не дикою, то принаймні не домашньою, не тягловою твариною. Жіноче символічне значення кінь з часом утратив. Характерно, що майже всі вершники в замовляннях — персонажі чоловічої статі (Господь; святий Ілля; святий Юрій; святі Петро й Павло; святий Авраам;

син Саламин, тобто Соломон). Єдиний виняток — ніч (147) верхи на буланому коні; але й тут масть коня (*буланий*, а не вороний) і соколине *сідельце* (чоловічий символ) розмивають образ ночі як жіночого персонажа і наближають її до *вечора, смерку*.

У групі домашніх тварин кінь найбагатше наділений атрибутами, передусім кольоровими. Він *вороний* (82), *буланий* (147), *сивий* (30), *сірий* (58), *білий* (32; 81); як об'єкт замовлянь — нерідко рудий. Кольорова шкала коня відповідає шкалі півня: від чорного до білого через сірий (інколи — червоний). Саме цим символічна масть коня пов'язана з добовим світловим циклом (див. нижче «Символіку кольорів»). Інакше кажучи, в замовляннях масть коня (як і півня) — атрибут не побутовий, а космічний. Космічне й центральне місце коня: посеред *моря* (82) або в зв'язку з *каменем* (32) — олтарем концентричної моделі язичницького світу.

Вершники — також свого роду атрибути коня, причому всі вони без винятку — персонажі з символікою верховенства, первинності, царственості, повновладдя (див. нижче «Християнські елементи в замовляннях» та «Символіку діянь»).

Кінь — помічний від усіх напастей: *кровотечі* (30; 32), *більма* (82), *перелогів* (58), *лихого слова* (147); зустрічається він і в любовних приворотних замовляннях (10). Це зайвий раз свідчить про його універсальність, вищу владу і міць.

*

Собака. Так само належить до домашніх тварин лише як на сьогоднішній погляд. Собака замовлянь — це радше сірий вовк магічних казок: ще «не зовсім» собака, «не зовсім» домашня тварина. Ніколи не фігурує в контексті двору, садиби. Зате в багатьох випадках має вигляд бродячого, здичавілого, скаженого пса («*встеклий собака*», 116), або мисливського («*хорти*», 81; 101), або такого, що нападає на худобу (99). Собака в замовляннях — це персонаж пограниччя, подібно до *півня* та *коня*. Він перебуває на межі між світом дому і світом лісу (74), світом людським і світом нелюдським: звіриним, або, гірше того, безумно-«встеклим». Мисливська та скотарська функції такого пса переважають. Тому собака в замовляннях — не «добрий» і не «злий», не «корисний» і не «шкідливий» в абсолютному вигляді, а мінливо-амбівалентний. З *конем* та *півнем* собака ділить і добову символіку кольорів: такі «*три хорти*» святого Юрія (81) — «*білий*», «*сірий*», «*червоний*».

*

Корова; віл. У замовляннях — також мешканці не садибного стійла, а магічного простору, нерідко простору «неможливого», простору «навпаки». Такою є «*кістяна*» корова (35) з кістяним молоком у кістяному царстві, «*пусті*» *воли* (83) на «*пустій ниві*», або ж «*чорний віл*» (139), яким їде магічний персонаж у замовлянні від ворогів та недоброзичливців. Можна припустити, що корова (віл) у найдавнішій язичницькій

свідомості ототожнювались із певним первісним, могутнім, але ще «нічним», невпорядкованим станом буття (порівн. зв'язок небесного бика з місячним божеством у міфології Шумеру; священну корову в давньоіндійських культах; «корову» — богиню Геро в давньогрецькій міфології; середземноморський культ бика та його зв'язок із лабіринтом як моделлю «іншого» світу; викрадення стада у «хтонічної» чарівниці Медб в давньоірландських сказаннях; нарешті, численні слов'янські, зокрема українські загадки, де корова розгадується як ніч і вселенське «довпорядковане» начало, як-от: «чорна корова весь світ поборола»).

*

Тур (22) належить до найверховніших звірів язичницького анімалістичного пантеону: він «царює» поміж рогатою худобою, до того ж — худобою ще дикою, а не домашньою.

*

Вівця, баран. Так само магічні персонажі: баран зображується в замовляннях «*з великими рогами*» — атрибут чаклунства й верховенства (див. нижче «Анатомічну символіку»). Овечка «*безребра*» (22): наявна неповнота як магічна відзнака (порівн. одноких, однорукіх і т. п. магічних героїв у міфах). Така овечка живе «коло *моря*», в «неможливому» світі; там-таки живе й баран (116).

*

Отже, в тваринній символіці замовлянь:

розрізняються тварини як об'єкти замовлянь (тварини «в житті») і тварини як суб'єкти замовлянь (магічні тварини в тексті);

перша група «безрозмірна» й мінлива залежно від конкретних аграрно-господарських умов і сама по собі не символічна;

друга група, навпаки, досить замкнена, піддається підрахунку, а кожен з її членів передусім символічний, і лише в другу чергу — більш-менш «реалістично» описаний;

тварини першої групи згадуються лише в фінальній частині текстів, на своєрідній «околиці», де внутрішній, іманентний космос замовлянь уже виходить у світ людини — вершителя обряду;

тварини другої групи самі включені в космос замовлянь, вони «там», а не «тут», хоч «звідти» впливають саме «сюди» (порівн. корову та бджолу: обидві дуже поширені як об'єкти замовлянь — на молоко, на мед,— але корова існує в самому космосі замовлянь, тоді як бджоли в ньому нема);

в замовляннях символізуються передусім дикі тварини; особливо виразно символізовані птахи, риби та плазуни: представники двох найчудовніших, повновладних царств — верхнього і нижнього; так, навіть серед домашніх птахів немає жодного, позбавленого символічних рис;

замовляння як «всесвіт», як «світ у собі» явно давніші від їхнього утилітарного застосування: цей «всесвіт» був створений, імовірно, ще мисливсь-

кою, а не вигінно-скотарською і, тим більше, не «садибною» свідомістю; звідси й така ієрархія, коли звір важливіший за людину, хижаки важливіші від травоїдних, лісові звірі важливіші, ніж приручені та садибні;

«анатомічний», покомпонентний опис птахів і тварин у замовляннях, виділення найбільш магічних частин тіла завжди сигналізує про священність і чудовну міць персонажів (порівн. «розпластану» композицію звіриних фігур на індіанських тотемних стовпах, що дають можливість найбільш наочно впізнати тотемного предка за символічними частинами його тіла; порівн. також «скіфський» звіриний стиль, де анатомічні символи «магічних» звірів орнаменталізуються, тобто набувають вищого ступеня знаковості й сакральності);

в ролі суб'єктів, а не об'єктів замовлянь, домашні тварини стають «не зовсім» домашніми: позбуваються побутового значення і набувають магічного сенсу.

IV. РОСЛИННА СИМВОЛІКА

Репертуар рослинних символів у замовляннях надзвичайно широкий і різноманітний. Це, мабуть, також наслідок глибокої давнини замовлянь як «жанру» і як міфосвіту. Адже рослинна символіка походить від збирання корисних рослин: того етапу стосунків стародавньої людини з природою, який передував навіть мисливству; але збирання й пізніше довгий час лишалося джерелом «користі» (харчів, ліків, матеріалів для життя й побуту). Тому *дикі* рослини (як і дикі тварини) в замовляннях істотно переважають над росли-

Верба (фрагмент).— Лазар Баранович. Труби словес...

нами окультуреними. Тому ж у замовляннях «дуб» зустрічається частіше від «дерева», «калина» — від «куща», «рута» — від «зілля» і т. п.: конкретність і детальна розробленість кожної групи символів завжди прямо пропорційна їхній архаїчності. У групі культурних рослин переважають *злаки*, за ними йдуть *садові* рослини. Більша давність і, як наслідок, більша магічність дикорослих рослин помітна і в тому, що культурні рослини (навіть найпопулярніші — злаки) виступають як *об'єкти*, а не як *суб'єкти* замовлянь, тобто не є їхніми персонажами. Зате звір в очах стародавніх людей «дужчий», а тому магічніший від рослини; тому в цілому рослини — радше атрибути магічних істот, звірів, святих, аніж самостійні дійові особи світу замовлянь. Крім того, рослини (особливо дикі) — це часто-густо ще й *неназвані* об'єкти магічної практики (народна медицина налічує тисячі видів у своєму ботанічному арсеналі). Далеко не кожна рослина *текстуально* входила в замовляння; проте кожна рослина в народному лікуванні — «наговорена». Отже, щоб адекватно описати ботанічну символіку стародавнього фольклору, слід було б залучити до розгляду і стародавні «травники», а в ідеалі — зробити повний опис усіх рослин народної медицини із вказівками, як і від чого їх готували та застосовували (в рецептурі обов'язково відкладені якісь елементи первісної магії та ритуалів). Разом з тим саме рослинна символіка перекочувала до календарно-обрядових, весільних, а також «побутових ліричних» пісень: вони так само могли б дати додаткові відомості про міфозначення рослин.

*

Ботанічні символи замовлянь можна розподілити на дві групи.

Дикі рослини. Дерева: *дуб, береза, явір, верба.* Кущі: *купина, очерет, калина, малина, шипшина.* Трави й квіти: *рожа, рута, барвінок, васильок.* Мохи (без конкретизації).

Окультурені рослини. Дерева: *яблуня, груша.* Кущів — немає. Злаки: *пшениця, жито, ячмінь, гречка.* Квітів — немає (*мак* присутній лише в зв'язку з насінням, не як квітка).

Розташовані рослини немов на межі ботаніки та географії замовлянь: *ліс, гай, луг, болото, степ, поле, нива.*

Така класифікація зручна для сучасного читача, але далеко не адекватна сприйняттю стародавньої людини. По-перше, цілком «домашніми» рослинами в замовляннях є лише знаки. Навпаки, яблуня й груша виразно містяться в колі диких рослин. Так що коректніше поділити ботанічні символи за цим принципом на «всяку пашницю» і всі інші рослини.

По-друге, і всі інші рослини, з архаїчних позицій, радше діляться на *присутні* в магічному ритуалі як фон, пасивні — і активні, такі, що *беруть участь* у самих ритуальних діях. За такою класифікацією пасивні всі найменування з «дикою» символікою (ліс, луг, болото, степ і т. д) — вони тільки місця дії замовлянь; активні ж найменування з символікою «домашнього» (поле, нива) — об'єкти дії замовлянь.

По-третє, свій антисвіт є також у рослинних символів. Усі символи, пов'язані з *вологими* або *багнисти-*

ми місцями: *болота, луги, купина, очерет*,— або з місцями *сухими, безплідними: степи, суха верба, колюча груша*,— або особливо *дикими (ліс)*,— утворюють «лихе царство» замовлянь, володіння хвороб, «гадин», хтонічних звірів, нечисті й шкоди. В сукупності своїй вони протистоять «нормальному» простору, в якому існують інші рослини.

*

Дуб. Священне дерево слов'ян, германців, балтів, нерідко — синонім дерева взагалі, дерево предків, найпоширеніше втілення ідеї світового дерева, предмет спеціального культу. Серед замовних дерев веде безсумнівну першість. Ніколи не фігурує в утилітарній якості. Дуб у замовляннях — не так рослина, як *місце*, символ радше «топографічний», аніж ботанічний. Це середина земного царства (38; 40) або концентричної моделі світобудови: *море (окіян)* — з дубом посередині (61; 104; 105 та ін.); *Сіянські* (тобто Сіонські) *гори* — з дубом посередині (106); *камінь* (сам по собі «олтарний», серединний символ) — на камені *дуб* (115) тощо.

Атрибутика дуба відповідає його «жрецькому» сану. Він *золотокорий* (107, див. нижче символіку кольорів), *розложистий* (104, тобто обіймає собою весь білий світ). *Дубіян* (108), *дуб дубнястий* (113, подвоєння імені як посилення). В більшості випадків дуб стоїть *один* (див. нижче «Символіку чисел»); якщо ж він у множині, то йдеться завжди про магічне число: *два* (65), *дванадцять* (61), і ніколи не просто про «дуби».

Дуб супроводжують найповноважніші мешканці верхнього та нижнього царств: *місяць у небі* (38; 40), *кит-риба* або *щука у морі* (38; 40), *дванадцять соколів* (61), *цариця* гадючого племені, а заодно й хвороб (104; 105 та ін.). Дуб (разом з березою) — дерево замовлянь, з яким людина може «побратися-посвататися» (65), у якого є діти-синочки (63). Дуб ніколи й ніде не зображується у зловісному світлі. У дуба найширша, універсальна влада над хворобами.

*

Береза. Пара-протилежність дубові. В деяких текстах це наголошується протилежним кольоровим епітетом: дуб *чорний*, береза *біла* (63). Парно-протилежні вони і з погляду родової символіки: дуб — чоловічий символ, береза — жіночий; з березою пов'язані дочки, з дубом — сини (63). Береза входить до дівочих обрядів купальського циклу. Сфера магічного впливу у неї незмінно вужча, ніж у дуба. Очевидно, первісна багата символіка язичницької берези (дерева «жіночого», «кумівського», «дерева мертвих» і т. д.) у відомих нині замовляннях уже сильно зруйнована.

*

Явір. Його символіка ще менш окреслена. Ю. Тувім уже відзначав узагальнену «баладність» та «казковість» явора, часто присутнього у фольклорі, але ніколи не описуваного конкретно. У тріаді *дуб — явір — береза* (79) явір виглядає певним «деревом взагалі» з розмитим значенням. Проте в найархаїчніших кар-

патських колядках про світове дерево посеред моря, магічних птахів та сотворіння землі й небесних світил — саме явір, а не дуб є найчастіше втіленням «дерева світу».

*

Яблуня. Так само центральне, серединне дерево, але дещо іншого порядку. Дуб — більш архаїчний, а тому й універсальний, багатозначний і водночас позаетичний символ, не «добрий» і не «злий», а лише могутній, царственний і священний. Яблуня — пара й подоба дуба, але «молодша» і більш «позитивно» окреслена. Водночас яблуня «пам'ятає» й давнішу свою символіку — роль «першодерева». Яблуня (108) також золота, на ній гніздо, у гнізді володар первісно-хтонічної світобудови цар Гадюн (порівн. Змія на Дереві Знання в Біблії; можливо, біблійний Змій, як і давньослов'янський змій-ящур-Велес,— втілення «докосмічного», непросвітленого «світу-хаосу»: могутній, але вже оцінений негативно носій «змііної» хитрості-мудрості, мудрості-підступства).

*

Груша. В її символіці проглядає протистояння *яблуні* і водночас злиття з нею. Так, груша може посідати те ж центральне місце в моделі світу замовлянь, що й яблуня або дуб (103). Вона також стоїть посеред *поля*, її атрибут — «*золота кровать*»; на ній володарка хтонічного царства, *змія кропиня*. В подібних випадках стародавнє мислення не бачить кон-

кретно груші (яблуні, дуба), а бачить лише варіації світового дерева. Тому груші може надаватися атрибутика дуба: *орел,* священний птах верхнього царства (95).

Порівняно з яблунею, груша наочніше співвіднесена з антисвітом замовлянь: вона «*колюча*» (95), асоціюється з *сокирою* та *вогнем* — символами нищення. Таким чином, якщо дуб — це «першодерево» міфології замовлянь, то яблуня і груша — його варіації, одна в «світлий», «денний», друга — в «темний», «нічний» бік.

*

Верба. У весняних язичницьких ритуалах (поріи «вербна субота», «вербна неділя» християнської слов'янської обрядовості) верба — символ зростання вона першою оживає навесні; нею шмагають, щоб спричинити за аналогією зростання дітей або худоби. Шмагають «до сліз»: сльози — магічна подоба дощу; пролиття сліз забезпечує дощі на майбутні посіви, і водночас очищення від темних сил. Християнський ритуал переосмислив цю вербну магію у звичаї проливання сліз на жмут зелені для «змивання гріхів».

Лірична фольклорна поезія розвинула другу символічну лінію «плакучої» верби: печаль, жалоба — з виразною жіночою семантикою. Замовляння (102) підсилюють це негативне значення верби як центрального дерева антисвіту, «лихого царства». Лише вербі (подібно до дуба, але з різко негативним поцінувальним знаком) надано подоби всеохопного дерева: у неї *сімсот коренів* під землею і *сімсот канатів*

(віт) над землею. (Порівн. весільну пісню, записану З. Доленга-Ходаковським: «Не стой, вербо, розвивайся, Ізвий собі сімсот квіток і чотири: Всім боярам по квіточці, Молодій квітки немає»).

*

Калина. Серед символіки кущів посідає найпоміт-ніше місце. «Калиновий міст» — поєднання, нелогічне для «реалістичного» мислення, але цілком зрозуміле для мислення міфологічного. Його пояснювали (наприклад, В. Даль) як гатку, хмиз, яким мощено шлях через болота («міст»). Але міст і в прямому розумінні — перехід через межу, заповідну границю, місце зустрічі (інколи поєдинку) людини і «потойбічної» в прямому сенсі, магічної сили. Діставши ж незвичайний матеріальний атрибут («калиновий»), міст тим самим стає подвійно чудесним. Серед кущів лише калину супроводжують магічні персонажі: цариця змій *Яселуха* (108), *дівчина* або *три сестри,* що зупиняють *кров* і виганяють «*прозори*» (25, 55). При персоніфікації калина сама стає однією з трьох сестер (25). Калина ж займає місце світового дерева (55).

*

Малина. Стійко пов'язана з *калиною* через паронімію (25). Оскільки ж одне із значень будь-якої символічної *пари* для архаїчного мислення: «*обидві*», *як усі*» — пара калина-малина, очевидно, репрезентує всі магічні види кущів.

*

Шипшина. Третій складник тріади «*малина-калина-шипшина*», хоч і менш постійний. Архаїчна думка схильна ототожнювати колючість із магічністю. Основа для такого ототожнення — укол як форма магічного контакту (див. нижче «Символіку діянь»); для пізнішої, вже етичної свідомості — «лихого», шкідливого контакту. Можливо, це пояснюється тим, що при уколі з'являється кров. У цілому ж магічний укол (або продирання крізь колючі зарості) фігурує в багатьох міфологічних ситуаціях: чудесне зачаття, магічний сон як подоба смерті, дорога як випробування, чудовна перешкода та ін. Крім того, три сестри: Калина, Малина, Шипшина не вміють «ні шити, ні прясти», але вміють «сікти-рубати, ріки пропускати» (25). Подібне невміння робити звичайні господарські справи і вміння робити незвичне — традиційний показник магічності, позасвіття персонажів у замовлянні, міфі, казці.

*

Рожа. Лідирує серед квітів. Неокресленість, «універсальність» цієї назви («ружею», «рожею» називають троянду, шипшину, мальву, іноді — руту, порівн. «червона рута»), а також атрибут, червоний колір (див. «Символіку кольорів»), вказують на основне символічне значення цієї квітки. *Рожа (ружа)* — «червона квітка», «цар-квітка» архаїчної символіки. Рожа незмінно асоціюється з *кров'ю* (20; 22; 31). Її сіють «верховні» звірі язичницького світу — тури (22). Рожа

нов'язана з *морем* (див. вище «Водяну символіку») і з найвищою магічною істотою (20; тут вона християнізована як *Іван Богослов*) або з *трьома ріками* і *трьома* магічними персонажами-*подорожніми* (31; про подорожніх як іпостась «невпізнанного божества» див. нижче «Християнські елементи в замовляннях»).

*

Рута. В замовляннях ніби займає проміжне місце між м'ятою («м'ята-рута») і ружею, поділяючи з цією останньою символічну роль «цар-трави». Відповідними до «царської» ролі є й атрибути рути: її, як і рожу (ружу), сіє верховна космічна істота (19; в даному тексті — *Пречиста Діва*), причому оре вона для цього не землю, а небо. Нарешті, рута має зв'язок із *кров'ю*: фігурує в замовляннях від кровотечі. Любовно-побутова символіка рути відома з обрядових та ліричних пісень, для замовлянь у цілому не є характерною.

*

Барвінок; васильок. Цілком збігаються семантично (127) зі своїм традиційним значенням у ліричних та обрядових піснях. І барвінок, і васильок приносяться перелітними птахами, що знаменує прихід весни. Магіко-міфологічні атрибути: для барвінка — *хрещатий*, для василька (базиліка) — *запашний*. Міцний запах — знак відміченості, тому всі пахучі трави (рута, м'ята, васильок та ін.) у світі замовлянь особливо магічні. Хрест — також давній і «дійовий» сим-

вол цілокупності: всіх сторін світу та їхнього зв'язку, «перехрестя».

*

Самі рослинні зони в замовляннях поділяються на небезпечні, безплідні, «лихі» — і плідні, корисні, «добрі». До останніх належать *поле, нива* і вирощувані на них злаки (*пашниця*). Це місце дії (і об'єкт діяння) більшості аграрних замовлянь, з яких у нашій книжці наведено лише невелику частину. Проте *нива* і *пашниця* — пасивні, а не активні учасники замовлянь: їх жнуть, засівають, орють, оберігають, а єдина їхня дія — «зійти» і «родити». Так що культурні злаки «чисте» і повне втілення лише однієї (щоправда, домінуючої) магічної здатності рослин: зростання, розвитку, плодоношення.

Проте й польова зона «найбільшого сприяння» зазнає дії небезпечних сил. Серед «гадів» і «уроків» приборкуються польові (105 та ін.). Таким чином, польова «нечисть» існує, хоча й непорівнянно менша за частотністю від «нечисті» болотяно-водяної та лісової. Крім того, *нива* так само може входити в «простір навпаки»: бути «*пустою* нивою», яку жнуть «*пусті* люди» (83), і на якій сходить *лопушна, колосна* пшениця (72). Проте подібних прикладів значно менше, ніж для інших рослинних зон.

Анатомія рослин у замовляннях розглядається подібно до анатомії людини або тварин: виділяються найрепрезентативніші частини. Іноді вони ототожнюються з трьома вертикальними зонами світу. Частіше ж їхній перелік (як і всякий перелік у замовляннях) має на меті зробити сферу магічної дії якнайширшою.

*

Отже, рослини в світі замовлянь:

поділяються не за звичними для нас класифікаційними принципами, а за протиставленням «максимально окультурені — всі інші»;

тим магічніші, чим більш архаїчні як символи, і тим багатозначніші, чим магічніші;

«дикі» магічніші від «домашніх»;

найбільш «дійові» у своїй групі тяжіють до того, щоб через конкретний вид (дуб, ружа та ін.) позначати «магічне дерево взагалі», «магічну квітку взагалі»;

правлять за топографічні і поціновувальні, а не лише «ботанічні» показники: розмежовують більш і менш магічні, «сприятливі» і «лихі» зони.

V. АНАТОМІЧНА СИМВОЛІКА

Частини тіла тварини й людини зазнали символізації дуже давно. Давність такої символіки не виключає, а навпаки, передбачає її специфіку порівняно з іншими групами символів.

Перша її особливість полягає в тому, що анатомічними об'єктами можна практично маніпулювати: торкати, омивати, розтирати та ін. Вони можуть не бути названі в тексті, але реально використовуватись у магічному обряді. Власне, жодного обряду не можна здійснити, не втягуючи в нього своє тіло, а часто-густо й тіло замовлюваної особи. Саме тому значення анатомічних символів неможливо описати на основі самих лише обрядових текстів — потрібна вся

сукупність обрядових діянь. Цим самим анатомічна символіка подібна до символіки рослин, які також вживалися в ритуалі як його неназвані, хоч і повноправні елементи.

Друга особливість: людське тіло й його частини в переважній більшості випадків не суб'єкт, а об'єкт текстів замовлянь. Анатомічні символи — не «дійові особи», а «місце дії», звідки виганяється лихо, хвороба і небезпека — і куди прикликаються здоров'я або краса.

Третя особливість: тіло в замовляннях описується кумулятивно: як ланцюжок тілесних частин, приєднуваних одна до другої, але не підпорядкованих одна одній, не вибудуваних в ієрархію. Зокрема, голова істотно поступається за частотністю зубам: серце ж виконує функцію не «космічного центру», а лише вмістища емоційних та душевних станів. Тому класифікуючи анатомічну символіку за законами тіла, ми здійснюємо насильство сучасної думки над стародавнім мисленням. Проте для загальної картини такий «анатомічний атлас» все ж потрібний, якщо не забувати, що подібна класифікація для замовлянь чисто умовна.

*

Голова. Символ аж ніяк не частотний. Передусім тут важливі *зуби* (максимум частотності), *очі* (висока частотність). Далі, за зниженням частотності, йде група *рот (вуста, губи, язик);* за нею *лице (личко)*; лише окремими випадками репрезентовані *вуха, брови, щоки, коси* (див., за контрастом, у магічній практиці та обрядах насичену символіку волосся: їх заплі-

тання, обтинання, видирання волосинки, «простоволосості» або безладно розпущеного волосся і т. д.).

Шия та плечі. В замовляннях майже не репрезентовані (порівн. за контрастом багате вбрання шиї та плечей у фольклорному костюмі — при тому, що всякі оздоби первісно мали магічну функцію).

Тулуб. Найважливіше розмежування тут — на *кості* (дуже висока частотність); «*м'ясо*» (дуже низька частотність); окремі ділянки: *живіт (пузо; черево)* та *бік* (дуже низька частотність); *спина* (в людському варіанті відсутня; є лише у тваринній символіці); окремі органи: *серце* (дуже висока частотність), *печінка* (дуже низька частотність, що суперечить універсальній символіці печінки як синоніма життя, життєвої енергії, а іноді й як «місця перебування» емоційних станів).

«*Тілесний низ*». Його символи, травні та сексуальні, відсутні майже повністю, що пояснюється не низькою, а підвищеною їхньою значимістю. Вже на ранніх етапах культурної еволюції вони були усвідомлені як особливо сакральні і підпали під особливий оберіг. Звідси й табу на пряме (або навіть непряме) їх називання.

Кінцівки. Сюди входять *ноги* (досить високочастотні) і *руки* (досить низькочастотні, без дальшої диференціації).

Частини тіла тварин. Тварину (звіра) в замовляннях набагато гірше видно «зсередини» (кістки; внутрішні органи), аніж «зовні». Більше того: лише у тварин так детально розрізняються *грива* і *шерсть* (масть); *спина* і *криж; вим'я* і *черхи.* А групу *живота (пузо, черево)* взагалі розгорнуто репрезентовано

лише в анімалістичній символіці. (Про крила, хвіст і роги див. вище «Тваринну символіку»).

*

Перш ніж перейти до «словника» анатомічних символів, зупинімося на групуванні їх за функціями, бо воно по суті, а не формально, міфологічно, а не анатомічно відповідає стародавнім поглядам на людське тіло.

Перша група символів: хвороба або наслання виганяється, по суті, з усієї людини, з усього її тіла. Але операційно це досягається через перелік (якнайдетальніший і всеохопний) частин цього тіла. Їхня кількість варіює досить широко (але не перевищує семи). Набір анатомічних елементів переходить майже без змін (лише скорочуючись або розширюючись) від замовлянь на *більмо* до замовлянь на *кров*, від *любовних приворотів* до замовлянь *проти злих сил*. Імовірно, саме таким є найдавніший підхід до всякої недуги і до самого тіла. Недуги не співвідносяться ще з окремими органами цього тіла, але й тіло ще функціонально не «спеціалізоване». Воно являє собою не систему і тим більше не ієрархію, а набір складових частин. Тому одне й те саме замовляння (з мінімальними варіаціями) застосовується не лише до різних хвороб, але й до різних «лих» психологічних (уроки, переляк, любовний жар) і соціальних (лихослів'я, неправий суд).

Друга група символів: пов'язана з *кров'ю* — з зупинкою кровотечі. На наш сьогоднішній погляд, вона також «алогічна», непомірно широка. До зупинення

кровотечі мають дотичність не лише (і не так) «*сині жили*», «*ретиве серце*», але й *кості, ноги, очі*. Кров, очевидно, трактується як життєва субстанція взагалі, і мета замовлянь — не просто зупинити кров, а втримати життя.

Третя група: тут асоціація частин тіла з хворобами вже більш «медично очевидна» і з сучасних позицій. Така асоціація *зуба* із *зміїним укусом, ока* з *більмом* і т. д. Ця група найменш численна — в повній відповідності з загальним принципом фольклору: чим «логічніше» щось для нас, тим воно пізніше й факультативніше; чим «алогічніше», тим воно давніше й істотніше.

Четверта група: анатомічний символ є не об'єктом закляття, а атрибутом другої (найчастіше магічної) дійової особи. Майже всі згадки про «*черево*» та його варіанти пов'язані, наприклад, із *зміями, жабами* чи іншими «*гадами*».

Таким чином, один і той самий анатомічний символ у замовляннях може мати різні функції і входити до різних груп. Перейдімо тепер до опису окремих символів.

*

Зуби. Один з найбільш розгалужених і «автономних» символів. Різко відмінний у замовляннях від *зубного болю* — і в замовляннях від *зміїного укусу*.

Замовляння від зубного болю виразно космологічні. Саме в них фігурує «лабіринтна» світобудова, астральні символи, вселенське *море-окіян*, «олтарний» *камінь* або світовий *дуб*, звірі — втілення верхнього, середнього та нижнього царств. Причому фігурують

вони не в окремих текстах, а в усьому корпусі названих замовлянь (36—46). Саме ці замовляння асоціюють зуби з *мертвими*, з царством мертвих (а тому і з *місяцем*: «князем», «сонцем» нижнього царства). Тріада «*зуби — мертві — місяць*» у замовляннях постійна. Жодна «побутова» сучасна логіка цієї тріади не пояснить. Безумовно, у мертвих зуби не болять (незмінна «аргументація» замовлянь при звертанні до світу мертвих для порятунку від зубного болю). Але мертві так само не мають пухлин, більма, лихоманки і т. д. Асоціація «зуби — кістка — кістяк» так само не діє: зуби ніде, крім одного випадку (41), не зближуються з кістками, а група замовлянь, де йдеться про кості, не перетинається з групою замовлянь від зубного болю. Можливе інше: зубний біль — чи не перша «неміч», диференційована первісною свідомістю серед недуг «взагалі». Тут доречна аналогія. Найархаїчніші аграрно-соціальні обряди — це т. зв. «обряди переходу»: в новий сезон, рік, вікову, шлюбну, соціальну групу і т. д. Всі вони також апелюють до світу мертвих, світу предків: прикликають їх або розігрують подорож до них. Некромагія, «цвинтарна» магія була в давнину широко розповсюджена. Мертві предки — володарі найвідповідальніших моментів у людському житті. Якщо так, вони можуть забрати до себе й зубний біль (місяць фігурує тут і як володар мертвих, і як заступник-посередник між мертвими і живими). Отже, не зуби самі по собі якимсь чином пов'язані з місяцем, мертвими і «лабіринтним» світом, а будь-які найдавніші язичницькі молитви передбачали звернення до могутніх покровителів (і передусім — до предків).

Друга група замовлянь із символом-зубами мотивована простіше: зуби пов'язані в ній зі *зміями* і *змійними укусами* (104; 105), *злобою й ворогуванням*, як «укусом» словами (144; 147), усяким «лихом» (кінське замовляння. 102). Укус у світі замовлянь — магічна, а не просто фізична дія (як і всяке *проникнення вглиб* чого-небудь). Недаремно в замовлянні, міфі, магічній казці нерідко поєднані-ототожнені відмикання дверей — і акт любові; проникнення в таємницю — і входження в чудесне царство. Тому «вийняти» зуб у змії, «скаменити» зуби ворогам (скаменіння, як і непробудний сон — послаблені варіанти смерті) — означає позбавити їх можливості «увійти» в людину. А вийняти «три лихі зуби» в кінському замовлянні — це не дати жодному злу увійти в коня.

*

Очі. Їхня символіка в замовляннях також розвинута, але більш багатофункціональна. По-перше, очі вказують напрямок, правлять за просторовий орієнтир: як синонім поняття «попереду», «перед собою». Таким є «сонце у вічі» (5) — порівн. стійку фольклорну формулу «податися світ за очі». По-друге, очі входять у кумулятивні ланцюжки-назви частин тіла, з яких виганяється зло (26). Так, іноді чотири згадки «різних» очей, очей різного кольору — *карі, сині, красні, білі* (56) — рівносильні вигнанню наслання з усієї людини. Колір і число виступають тут у ролі класифікаторів, просторових (порівн. *Біла* Русь, *Червона* Русь, *Чорна* Русь) або часових (порівн. чотирьох вершників на конях різної масті як символи ранку,

дня, вечора, ночі): звідси й позірна «алогічність» і глибинна логіка «червоних» або «білих» очей. Потретє, очі співвіднесені з *магією погляду*. Міфомислення також тлумачить погляд як проникнення вглиб людини, магічний контакт і діяння. Тому необхідно «замкнути очі» ворогам (147), не дати їм «витріщати» очі (138 та ін.). Очі — головний передавач не космічної, а «людської», людиною навіюваної недоброзичливості («уроків»).

*

Рот; язик. Другий такий передавач. Зурочити можна не лише поглядом, але й словом. *Ворогам* зичать «не роззявляти» рота, «затикають» їм рота, «одвертають» їм язики; звідси ж формула «щоб став їм язик колом» (139), «каменія на язик» (140). По суті, такою функцією *рот, вуста, губи, язик* вичерпуються: для світу замовлянь це не суб'єкти і не об'єкти, а «ворота» лихого впливу на людину.

*

Брови. Виступають у парі з очима: очі *соколині*, брови *соболині* (5). Звірина атрибутика завжди свідчить про давність образу: тут вона показує, що деяка подоба «малого космосу» в анатомічній символіці все ж існує. Це обличчя людини, де очі співвіднесені з птахами, брови — із звірами верхньої зони світового дерева (соболь). «*Біле личко*» замовлянь недаремно перегукується з «*білим світом*»: і тут, і там *білий* — знак цілокупності, космологічної всеохопності (див. нижче «Символіку кольорів»).

*

Коси (взагалі — *волосся*). Здавна відіграють величезну роль у язичницькій символіці. В нашій книжці зустрічаються нечасто (26; 34). Проте в замовляннях нерідко «дійовий» елемент не названо в тексті, а безпосередньо введено до магічної практики. І все ж у наведених текстах коси включено в досить «дійові» міфологічні ситуації. Крім кумулятивного опису (26), де «чорні коси» перелічено поряд з іншими елементами, вони з'являються і в «неможливому», «камінному» антисвіті як «кам'яна коса» «кам'яної дівки» (34). Постійний атрибут кіс — *чорні*. «Реалістично» його можна інтерпретувати як етно-антропологічну характеристику українців (порівн. «русу косу» в російському та білоруському фольклорі, «золоте волосся» у германців і т. д.). Але пряма, логічна інтерпретація фольклорних образів тим менш адекватна їхньому стародавньому смислові, чим давніший текст (жанр; пам'ятка). *Чорний* колір не втратив ще в замовляннях своєї «нічної», могутньо-архаїчної символіки, а вона цілком відповідає так само архаїчній «звіриній» і «чаклунській» символіці волосся.

*

Личко (лице). Для замовлянь — своєрідне «сонце» людського тіла. З *сонцем* воно навпростець співвіднесене (3), причому зв'язок цей підкріплено «сонячними» епітетами («ясне-красне»). Це «найестетичніший» елемент анатомічної символіки. Разом із «*серцем*» є іпостассю милого в любовних замовляннях (11).

*

Голова. Фігурує в кумулятивних «переліках» частин тіла (26 та ін.). Відіграє роль просторового орієнтиру — верху: «хрест у головах» (1), «Мати Божа в головах» (149). З'являється і в самостійній ролі в замовлянні на дитину (64): «голови маленькі» у курей — «велика голова» у дитини (негативна аналогія). Постійний епітет голови — *буйна* (порівн. буяти, буй-тур — значення розповні сили, життєвої енергії).

*

Серце. Так само високочастотний символ. Постійні епітети: «*добре*», «*щире*», «*ретиве*» — вказують на те, що серце в замовляннях «відповідає» за почуття, «протоетику», прихильність до інших людей — усе те, що згодом поглибиться, ставши етико-моральною характеристикою людини. Медична «спеціалізація» серця — любовні замовляння (5; 9 та ін.) і гарячкові стани (50): воно *тане, як віск, сохне, нудиться.* До речі, асоціація серця з воском знайома і Старому Заповіті. Мабуть, це одне з найдавніших міжнаціональних ототожнень, імовірно, магіко-обрядового походження.

*

Жили, суглоби, м'язи. Зустрічаються рідко, лише в переліках і лише в замовляннях проти «неспецифічних», узагальнених недуг і лих (*бешишник, препав*

та ін.). Лише в одному замовлянні (74) є зачатки асоціації суглобів з деревом, по якому недуга «пустила парості» (порівн. міфологічний мотив проростання рослин із тіла зачаклованої, «зуроченої» людини).

*

Кості (кість). Дуже високочастотний символ, один із найархаїчніших у світовій міфології. Тісно пов'язаний з поховальними обрядами, з культом мертвих, але з другого боку — із збереженням та відтворенням життя (порівн. казкові сюжети про чудесне народження дитини від кісточки, принесеної з могили). Замовляння допомагають зрозуміти цей зв'язок. Кості в них регулярно входять до пар «кості — *кров*», «кості — *тіло*». Таким чином, кості — необхідний, але сам по собі недостатній компонент життя, живої істоти. Тільки разом із кров'ю, тілом (в інших замовляннях — животом, душею) кості оживають, а тим самим оживає людина. Мертва вода у казках зрощує кісточки, відновлює «архітектуру» людини, але безсила повернути її до життя, без живої води — міфологічного еквівалента крові. Кість у замовляннях — найчастіше жовта (40; 43; 50 та ін.), значно рідше — біла (40). Нарешті, кістка — єдина частина тіла, яку в замовляннях видно зсередини: окремо кістковий *мозок* (26: 82).

*

Руки. В замовляннях це не так частина тіла (в переліки не входять і не піддаються лікуванню), як інструмент магічної жестикуляції. Найпоширеніші

жести: 1) *триматися за руки* (1) — магічний контакт, знак любові; 2) *передавати щось із рук до рук* (10) контакт через предмет-посередник, передача магічних сил; цікава варіація мотиву «чаші св. Грааля»: виконавець замовляння (6) просить дати йому (їй) «кубочок», у якому мив руки Ісус Христос — це так само передавання магічного предмета, подвоєне водяною символікою; 3) *розвести руки:* втратити здатність що-небудь робити (53).

Рукавиці (59; 96 та ін.). Відіграють роль ритуального заступника руки́: їх незмінно дарують; віддають. По-перше, таким способом встановлюється контакт через річ-посередник. По-друге, в обрядах багатьох народів аж до найдавніших епох рука є заступником людини; отже, віддаючи рукавиці, людина передоручує магічному заступництву себе саму. По-третє, якщо йдеться про лихі сили, людина так само відкуповується від них, віддаючи руку, як еквівалент себе самої, а рукавицю — як еквівалент руки.

*

Ноги. Символічне значення багатопланове. Як знак просторової орієнтації означають «*позаду*» (149), а також «*внизу*». Пара «*в ногах*» — «*в головах*» стійко закріплює саме це значення. Ноги взагалі символізуються в замовляннях як *низ*. Тому *підняти ноги* — означає змінити напрям знизу вгору: такий жест магічного персонажа (26): «Ілля... ноги підняв, кров уняв».

Ногавиці. Даруються в замовляннях, як і рукавиці. Проте, оскільки верх ототожнюється з позитивним на-

чалом, а низ — із негативним, рукавиці призначаються добрим заступникам і є приворотним засобом, ногавиці ж — нéчисті, як засіб її відігнати (59; 96).

«*Між ногами*» — традиційний фольклорний евфемізм для статевих органів. Звідси — «нездійсненні» завдання: відсилання кого-небудь (наприклад, «*уроків*» і «*перелогів*») — нечистій силі «між ноги» (59): наказ вистригти *шерсть* «між ногами» у магічного *барана* (116). «Тілесний низ» — особливо пильнована зона, куди не можна дістатися: завдання неможливо виконати, невиконання ж його тягне за собою зникнення або загибель лихих істот, що напали на людину (порівн. відгомін цієї функції у лайці).

*

Отже, анатомічні символи в замовляннях:

рідко позначають те саме і тільки те, що й у буденному, «профанному» житті — частини й органи людського тіла;

в більшості випадків несуть у собі ще й особливі (а для обряду — головні) ритуальні значення; тому замовляння «пропускають» одні частини тіла й акцентують інші;

у прямому значенні частини тіла виступають лише як об'єкти магічних дій; всередині ж світу замовлянь усі анатомічні символи — це атрибути персонажів, їхні функції і «титули»;

для пізніших епох безсумнівною є паралель між «макрокосмосом» архаїчної людини, моделлю «великого» світу навколо неї — і її «мікрокосмосом», моделлю світу «малого»: передусім людського тіла та

вбрання; проте замовляння виражають те «надархаїчне світосприйняття, коли мікрокосм не рівний макрокосмові; людина в світі замовлянь описується як ландшафт, зате ландшафт бачиться як одушевлена і дійова істота;

символіка тіла ще слабко модельована; тіло в замовляннях описується кумулятивно, як ланцюжок тілесних частин, приєднуваних одна до одної, але не вибудуваних в ієрархію; наприклад, якби мікрокосм тіла сприймався архаїчною свідомістю справді як «малий космос» (що й станеться пізніше), то голова чітко співвідносилася б із символами верхнього царства, а серце — з символікою серединного; однак, цього немає — цілісну модель тіла виявити в замовляннях не вдається.

VI. СИМВОЛІКА РЕЧОВИН

До речовини язичницький «прасвіт» замовлянь знов-таки ставиться не так, як сучасна свідомість, чи то буденна, чи наукова. Це стосується й переліку речовин, що на них стародавня думка звертає особливу увагу, і ролі, яку вона їм приділяє.

Серед фізичних речовин у замовляннях фігурують (за зниженням частотності): *вода, вогонь, земля, камінь* (високочастотні); *повітря (вітер), залізо* (менш частотні); *сіль* (одиничні). Серед фізіологічних речовин: *кров, кістка* (високочастотні); *віск, молоко, сльоза* (менш частотні); *мед, слина, гівно* (одиничні). Для надійних висновків про частотність слід було б, щоправда, розглянути значно більшу кількість текстів

Зима (фрагмент).— Календар на 1727 рік.— К., 1726.— Логвин, № 392.

замовлянь, так що тут коректніше говорити лише про ймовірні пропорції.

*

Вода. (Див. вище «Водяну символіку»; тут подано лише деякі додаткові деталі). З функцій води (або її символічних значень, що для замовлянь одне й те саме) переважають: *очищення* (52; 90 та ін.); *життєтворна* функція (130 та ін.), особливо в аграрно-польових замовляннях; вода як *оселя небезпечних, хвороботворних стихій* (15; 65; 73 та ін.). Інколи вода — *посередник:* через неї передаються ті чи інші священні, корисні чи важливі властивості (6).

Вода являє собою парну протилежність до *крові* (25) або *вогню* (114). Невпинна плинність води протиставлена зупиненому плинові крові: «кров не вода, рікою не біжить» (21). Вода ж несе смерть вогневі.

*

Вогонь. В замовляннях, зібраних у цій книжці, не зафіксована очисна функція вогню (а вона в світовій ритуальній практиці безсумнівна). Присутня лише *відганяльна*, нищівна його функція (49; 67). Перед нами гомеопатична магія: подібне (жар хвороби) лікується подібним (вогнем). *Ворожою* й *небезпечною* стихією вогонь постає в замовляннях проти «беху» та «бешихи» (73; 75) і особливо в любовних приворотах (7; 9). У цілому ж, якщо вода амбівалентна з ухилом у позитивний бік, то вогонь, також амбівалентний, схиляється в бік негативний.

*

Земля. Позитивне начало в замовляннях. Це підтверджують імена-атрибути землі: *мати* (62), *свята* (17), *Тетяна* (125) — паронімічна пара з водою-Оляною. Проте як самостійна персоніфікована істота земля виступає рідко. *Землеробський* акцент у замовляннях виражений слабко. Серед інших значень зустрічається *хтонічне*: земля, як і вода, також може бути оселею змій, бо вона — зона нижнього царства (103; 104 та ін.). Проте на цій хтонічній символіці землі в замовляннях кладеться менший наголос.

*

Повітря. Не персоніфіковане: в замовляннях його як такого практично немає — є *вітер, вихорі.* Переважна функція — *вмістище хтонічних сил: прозору* (52), *уроків* (65), *бешихи* (75), *препава* (86). Згадуються також у функції *відганяння* (67). Повітряна стихія замовлянь — вируючий простір несених вихором наслань і напастей. Кардинально відрізняється від могутнього й доброго помічника людини — вітру казок.

*

Залізо. В книжці зустрічається досить рідко, що знов-таки суперечить широкому використанню заліза в світовій ритуальній практиці. Залізо (49) поєднується з *вогнем* у ковальській магії (порівн. трактування коваля яко мага в міфах, легендах, казках багатьох

народів). Його функції — *виганяння зла* (49) і *замикання* (98). В останньому випадку означає: магічно *надміцний* (порівн. залізний хліб, залізні черевики в казці).

*

Сіль. Улюблений елемент казкових сюжетів; у замовляннях згадується рідко (54). Включена в магію за аналогією з функцією *відганяння*: напасть має зникнути, як сіль у *воді*.

*

Кров. (Див. також вище «Анатомічну символіку»). Для світу замовлянь (і ширше — архаїко-міфологічного світу) кров — це справді «зовсім особливий сік» (Й.-В. Гете). Частотно вона не просто переважає, а разюче переважає всі інші речовини. Кров має численні атрибути (що для архаїки завжди є вказівкою на сакральність і значимість предмета). Кров замовлянь — *буйна* (24), *червона* (31 та ін.), але може бути *чорна* (43), *люта* (33); вона буває не лише *людською*, а й *трав'яною* і *водяною* (24); це означає, що стародавні люди, очевидно, зближували кров з усяким «соком життя», «вологою життя». Саме кров (поряд з *водою* і *вогнем*, в одному варіанті — з *молоком*) виповнює міфологічні *три ріки* (див. вище «Водяну символіку»). Вона ж пов'язана з «червоним» царством-антисвітом (27), з чорним *каменем-олтарем* (29), тобто з найбільш священними символами. Міфологічно цілком логічним є зв'язок крові-живоносиці

з сонцем-життєдавцем (22): «де сонце ходить, там кров знімається; де сонце заходить, там кров запікається». Проте, логічно сусідуючи з мотивами боротьби за життя людини, загоєння ран і т. д., кров у замовляннях не несе *життєтворної* функції безпосередньо. Набагато більше в замовляннях мовиться про кров, пущену зброєю, запалену, кров, що тече з ран. Кров вкрай важлива й дорогоцінна, але вона завжди з'являється в тривожному, лиховісному і смертоносному контексті. Цим вона протиставляється «мирній» і спокійній *воді*, зате зближується з загрозливим *вогнем*.

*

Кістка. (Див. вище «Анатомічну символіку»). Пов'язана також із «*неможливим*» «кістяним царством» (35). Дехто з фольклористів зближує «кам'яні» магічні атрибути — «кам'яне небо», «кам'яні люди» і т. д. — з етапом, коли людина вперше навчилась виробляти кам'яні знаряддя. Звичайно, до виділення каменю з-поміж інших природних речовин та його освоєння, так само як згодом освоєння заліза, міді, золота і т. д., людина не була здатна їх символізувати. Проте антисвіти замовлянь, «неможливі» світи повністю паралельні, незалежно від того, з якого матеріалу вони складаються,— див. «червоний світ», «чорний світ», «кістяний світ», «кам'яний світ» та ін. Це свідчить про те, що магічна логіка тут інша. Антисвіт, «світ навпаки» — це світ з *будь-якої* речовини, *будь-якого* кольору і *будь-яких* предметів. Важливим є одне: щоб ця речовина (колір і т. п.) були неузгод-

жені із своїм носієм, тобто були не такими, як у «нормальному» світі.

*

Віск. Згадується передусім у своєму прямому значенні — як бджолиний віск (і *мед*) у замовляннях на його примноження (118 та ін.). Характерне і пряме значення атрибутів: *жовтий, густий.* Втім, присутня в них і дещо послаблена символіка щедрої і важкої буттєвої наповненості. У власне ж магічних застосуваннях віск — аналог *серця*, що тане від кохання (14). Оскільки ж тануча свічка рівна життю, яке тане, а серце еквівалентне «емоційному», «душевному» життю, можна сказати, що м'який, лепкий і горючий віск осмислюється як емоційне, «сердечне» буття людини (порівн. ворожіння на воскові, переважно на «особисте життя»).

*

Молоко. Переважає утилітарна функція: як об'єкт замовлянь на примноження (93). Проте молоко трапляється і в контексті трьох магічних рік (94), причому ріку молочну обіцяють не випити, а з'їсти, «*спожити*». Імовірно, в цьому замовлянні три міфологічні ріки (див. вище «Водяну символіку») контамінувалися з казковою «молочною рікою, кисільними берегами». Ця ріка — сприятливий варіант «неможливого» світу, земний рай казки.

*

Сльоза. Включена в досить архаїчну картину світу (81): божественний *вершник* і *три хорти* з символічним забарвленням (*білий, сірий, червоний*). Все це свідчить про священне значення сльози. Сірий кольоровий епітет (сльозу злизує *сірий* хорт) — сигнал того, що сльоза тлумачиться як проміжна ланка між *водою* й *кров'ю*. Крім того, сльози (*плач*) фігурують у непорівняному за своєю експресією любовному замовлянні (4). Тут їхнє значення також глибоко архаїчне: у найдавніших міфах різних народів сльози. плач — знак глибокого зворушення, без розрізнення «доброго» чи «лихого», кохання чи туги, жаху чи захвату.

*

Слина. Часто застосовується в магії всіх народів та епох (порівн. плювок як засіб відігнати «нечисть» або мазь із слини, змішаної з землею, як чудесний лік від сліпоти в Євангелії). Магія за аналогією: як слина пропадає в землі, так повинна пропасти напасть (62). У замовлянні поєднано дві функції слини: одворотну — і лікувальну.

*

Гівно. Нечисленність прикладів (60) пояснюється тим самим, що й рідкість у замовляннях «низових» символів тіла (див. вище «Анатомічну символіку»): не малою, а *дуже високою* значимістю, а тому й табую-

ванням «згадування всує» таких символів. Ефективний засіб народної медицини (хоч, подібно до інших засобів цього ряду, майже не фіксується в писемних джерелах). Разом з іншими речовинами «тілесного низу», хтонічне за своїм значенням: і наділене міццю, і «нечисте», і нерідко небезпечне. Тому найчастіше вживається з метою відганяння лиха та в магії «на зло». В даному замовлянні (60) текст, найімовірніше, дефектний. Найбільш вірогідна реконструкція: «три брати пили мед-пиво-(вино), а ти, чорте, (пив) гівно». Це відповідало б, по-перше, законам фольклорного паралелізму; по-друге, практиці магічної «шкоди» (таємне підливання «нечистих» речовин до пиття), по-третє, практиці магічного відганяння (порівн. магічне лікування від пияцтва за допомогою так само «відворотних» речовин, домішаних до напою). Типова гомеопатична магія: нечисте виганяється нечистим.

*

Отже, речовини у замовляннях:

не просто матеріал, з якого складаються ті або інші предмети або частини тіла: це і *суб'єкти* замовлянь, активні дійові особи,— і *об'єкти* магічного дійства,— і *атрибути* персонажів замовлянь, їхні властивості-титули, властивості-«сани» (ієрархічні та поцінувальні);

всі речовини мають більше або менше, але обов'язкове символічне значення;

одна й та сама речовина може переходити з розряду в розряд: так, камінь — це й суб'єкт, камінь-

олтар у центрі концентричної моделі світобудови; але це й атрибут «кам'яного антисвіту»; обернення ж у камінь, скам'яніння — це мета, а камінь — це об'єкт магічного ритуалу проти лихих язиків і взагалі ворогів; те саме стосується води, вогню, крові;

класифікація речовин на фізичні та фізіологічні (як і багато інших класифікацій, див. вище) заснована на сучасних, а не архаїчних поглядах; архаїчна людина не вважає, наприклад, що вода і кров, кров і вогонь і т. д. належать до різних груп; взагалі ж ототожнення, уподібнення речовин макрокосму і мікрокосму для стародавніх людей процедура значно важливіша й типовіша, ніж їх розмежування й розподібнення.

VII. СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ

Зрозуміти значення кольору в космосі замовлянь нелегко з тієї ж причини, з якої важко збагнути в ньому символіку числа. І колір, і число — явища нібито не культурні, а природні (особливо колір). Вони немов не залежать від людського світобачення, від історичних епох і національних культур. Постає ілюзія, ніби ті самі кольори за всіх часів та у всіх народів «прочитуються» однаково. Проте це не так. Різні епохи й культури ділять спектральну шкалу по-різному і надають її ділянкам різної ваги. Одні кольори «не помічаються» або виглядають узагальнено, сумарно, нечітко; інші вирізняються й активно символізуються.

У замовляннях колір автономний. *Білий* кінь і *рудий* кінь, *білі* очі і *карі* очі — це не два варіанти коней

і не два варіанти очей, а зовсім *різні* за своїми символіко-магічними можливостями *об'єкти*. Білий кінь, наприклад,— це знак присутності божества або володаря стихії; рудий кінь — це домашня худоба. Білі очі — це прикмета «ярильного» божества; карі очі — це очі звичайної людини.

При цьому саме в найбільш «дійових» магічних ситуаціях (і для найбільш «дійових кольорів) фізичне, спектральне значення взагалі починає зникати. Колір перестає бути кольором і стає символом некольорових відносин. Він уже не описує предмет. (В принципі, магіко-міфологічний світ взагалі нічого не «описує» в нашому розумінні слова). Отже, він не *описує* — він *приписує*: допомагати або шкодити, відганяти або прикликати, володіти більшою або меншою священною, сакральною силою.

Подібними функціями наділені не всі кольори (як і не всі числа), а лише ті, що були освоєні людиною символіко-магічно раніше від інших. Для замовлянь такими «старшими», максимально «дійовими», високочастотними і високосимволічними кольорами є *золотий, білий, чорний, червоний.*

*

Золотий. Як показано дослідниками, священна семантика золотого кольору має первісно фізичну, а згодом міфологізовану природу. (В кольоровому спектрі на одному його кінці концентруються також кольори пурпуровий, ясно-червоний, оранжевий, жовтий. Ці кольори в різних історичних і національних культурах дістали семантику священності, святості.

ієрархічного верховенства — первісно осмислюваних, очевидно, як абсолютна і гранична повнява й ряснота). Золотий — колір сакральності, верховенства й чудесності. Тому найчастіше поєднується з іншими атрибутами влади, царственості, особливої магічної сили. Золоті в замовляннях *корона* (36); *роги* (42 та ін.); *хрест* (44); майже завжди — *місяць; міст* (96; 97) одне з найбільш «урочих» місць у міфології (див. вище «калиновий міст» у рослинній символіці).

Центр із найдавніших часів осмислювався міфологічною свідомістю як осереддя повновладності та чаклунства. Тому золотими стають центральні предмети і персонажі: *дуб*, серединне дерево світобудови; чудовні *яблуня* і *груша* — його аналоги; *гніздо, кріслечко, кровать*, на яких лежить або сидить володар хтонічного царства. Ніде і ніколи золотий колір не оцінюється в замовляннях негативно. Втім, в етичних категоріях «добра» і «зла» він взагалі не оцінюється. Це «добрий» колір за іншим (треба гадати, найдавнішим, ще напівбіологічним) критерієм: це «дійовий» колір, всепереможний і всемогутній.

*

Білий. Великою мірою поділяє символічне значення золотого кольору. Він також «дійовий», священний. Його появі сусідять «божественні» персонажі — *святий Юрій-Ярило* (81), *святий Петро* (32). Це епітет священних об'єктів: майже завжди білий — *камінь* у центрі світу, язичницький олтар (36); *береза* (63) — аналог-антипод світового дуба (див. вище «Рослинну символіку»). З тварин білим кольором наділені лише

активно магічні: *кінь* (32; 81), *півень* і *хорт* (81). З анатомічних символів з білим кольором постійно пов'язане *тіло* (55; 108 та ін.). «Біле *тіло*» показово збігається з «білим *світом*» у єдиному значенні: сукупності всього об'єкта цілком, а також «*священного існування*». Варіант цього космічного значення — «біле *личко*» (11) — «малий космос» людського тіла.

Білу барву має *святий Юрій (Ярило)*: в нього білий *кінь*, білий *хорт*, білі *губи*, білі *зуби* (81). Фізична неможливість «білих губ» доводить те, про що йшлося вище: коли символічне значення кольору суперечить фізичному, перемагає символічне. Так, уроки вигаюються з «білих очей» (56), які стоять у кумулятивному ланцюжку з карими, синіми, червоними — тобто з усіх, які тільки є.

Якщо золотий — «царський» колір, то білий — колір «жрецький»: у ньому слабше значення влади зате сильніше значення священності, причетності до божественного.

*

Червоний (красний, рудий, рижий). Так само давно відзначений в архаїці: міфі, ритуалі, замовляннi, загадці, магічній казці. Очевидно, найперший кольоровий символ у людській культурі. (Червона вохра простежується від палеоліту: нею фарбують тіло, посипають поховання, вкривають кам'яні знаряддя праці). Зрозуміла також символічна генеалогія червоного кольору — кольору крові (вохра в первісних ритуалах, найімовірніше, заступила кров). З кров'ю червоний колір пов'язаний і в замовляннях від *крово-*

течі (22; 27; 81 та ін.); він є постійним, хоч і не єдиним епітетом *крові* (31 та ін.). Ставши одним з чотирьох найбільш священних кольорів, червоний поділив з ними їхнє головне значення: верховності (центральності) та магічної сили. Тому він нерідко прикладається до тих самих об'єктів, що й золотий або білий: *камінь* (22; 60), *море* (22; 27), *хорт* (81). Проте існують і відмінності. Перша: колір плинної крові, тобто життя і водночас загрози для життя не є таким безумовно «позитивним» кольором, як, наприклад, білий. Зустрічається він і в тривожному, зловісному контексті, чим зближується з чорним («червоні» і «чорні» антисвіти). Друга відмінність: як похідне від символіки крові, червоний лишається кольором більш «спеціалізованим». Коло його лікувальних застосувань переважно кров'ю й замикається. Навпаки, білий і золотий кольори магічно універсальні. Третя відмінність: як і золотий (але не білий і не чорний), червоний — це колір влади, «царський» колір. У червоні *чоботи* (87) взутий *святий Михаїл* — архістратиг («головнокомандувач») небесного війська. Це, звичайно, відсилання до ікон: на них саме Бог та Божа Мати взуті в червоні чобітки — взуття візантійських імператорів (порівн. Оранту, запрестольний образ Божої Матері в Софії Київській). Але «візантійська» символіка червоного кольору, як і кольору золотого,— лише пізня спадщина дуже давньої, всесвітньо поширеної традиції кольорів. Четверта, і, мабуть, найпомітніша відмінність: якщо в лікувальному контексті застосування червоного кольору порівняно вузьке — інше, ширше, значення він дістав у плані етичному та естетичному. (Точніше було б сказати: «перед-естетич-

ному» і «перед-етичному», оскільки «чистої» естетики та етики в світі замовлянь ще не існує — див. передмову).

Червоний («красний») колір невипадково зблизився з поняттям красивого (аж до того, що значення кольору витіснило в слові «красний» вихідне значення краси — «красне личко» в замовляннях, «красна дівонька» в колядках). Так само невипадково пов'язаний він із поняттям «ласки», прихильності, тобто любові до навколишнього світу. І «першоестетика», і «першоетика» архаїчного всесвіту початково виростає саме з переживання *ладу* як найвищої гармонії світу: його форм (краса) і його відносин (добро). Паронімічні пари «красний — ясний», «красний — прекрасний» (3; 99 та ін.) розкривають цю символіку доброго, прекрасного, світлого, узгодженого і прихильного до людини всесвіту.

Показово, що «красне» в замовляннях *сонце*, сонячний *світ*, сонячний *схід*; місяць — лише «золотий». Місяць — володар нічного світу, не менш могутнього (а часом і більш могутнього), аніж денний світ сонця,— але світу, де добро і зло ще не розрізняються.

При зміні релігій християнство змогло прийняти у свій символічний фонд «красне сонце», яке стало популярним у християнській образності (наприклад: «і паки із гроба красноє правди нам возсія Солнце» — у співах великодньої заутрені). Але християнство не могло використати «позаетичний» місяць: він так і не ввійшов у християнське коло небесних символів і був повністю відданий середньовічній демонології.

Саме слово «красний» початково означало «кольоровий», і ширше: «позначений кольором», «прикрашений». Проте перенесення значення «червоний» на це слово не було випадковим. Червоний колір посідає верхнє місце спектральної шкали, за ним ідуть оранжевий і жовтий. «Попереду» від червоного може бути лише білий — як злиття всіх кольорів. Оранжево-жовта символіка (максимально священна, скажімо, для буддизму) в слов'янському язичництві була поглинута символікою золотою (той самий колір плюс блиск, яскравість, насиченість, тобто гранична інтенсивність). «Потойбічний», всеохопний білий колір (власне, вже не колір, а світло, світлова «матерія») увібрав у себе відповідну «потойбічну» символіку. Навпаки, червоний колір, віддавши царственість переважно золотому, а цілокупність — білому, лишаючись невіддільним від теплої, тілесної символіки крові, взяв на себе значення *священності земної:* «втіленої», явленої у теплі й красі. Водночас давніші позначення червоного кольору (рудий; рижий) відійшли в більш прагматичну сферу, позначаючи колір м'яса або масть тварин (102; 103). Втім, якась пам'ять про священні кольори збереглася й тут: замовляння, призначені для худоби будь-якої масті, в більшості текстів згадують саме «рижу» («руду»).

*

Чорний. Його значення вимальовується через зіставлення та протиставлення трьом іншим найвищою мірою символічним кольорам. З ними чорний поділяє символіку особливої відзначеності та сакральної

сили. Знов-таки це підтверджують спільні для всіх трьох кольорів предмети-символи: чорні в замовляннях *дуб* (63), *ліс* (80; 102), *море* (87), *камінь* (84), *гора* (84), *кінь* (вороний, 82), *віл* (139), *ворон* (94); з речовин — *кров* (102). При цьому чорний відрізняється від інших священних кольорів своєю особливою хтонічністю. Це колір «нічний», «потойбічний» — але в протилежний від білого бік; колір «неможливих» антисвітів (79; 80; 87). Чорний колір згущується в замовляннях від *нечисті, уроків, наслання,* в замовляннях із *змійними*, хтонічними персонажами. Самі символи, з якими він ділить своє значення, нерідко особливо архаїчні (як і весь «нічний» або «нижній» світ у цілому) — такими є *чорний ворон* і *чорний дуб*. У зв'язку з чорним кольором (*дуб, кінь; ворон; три пани* та ін.) послідовно з'являються *чоловічі* рослинні й тваринні символи: це допомагає вловити в ньому чоловічу семантику — порівн. чорну барву чоловічих символів (бізон) у палеолітичних зображеннях.

Чи можна сказати, що чорний колір у замовляннях — колір уже «поганий», «демонічний»? Ні, не можна. З чорним справа стоїть так само, як з усіма «догармонійними», хтонічними символами, персонажами, стихіями. Світ замовлянь трактує їх як особливо потужні, але й особливо амбівалентні: вони вже бентежать своєю «докосмічною», первісною і позаосягальною природою (порівн. аналогічне тривожне сприйняття червоного кольору як символу крові). Тому чорний у замовляннях — ще не колір зла, але вже на півдорозі до саме такої символізації.

*

Сірий (сивий, сизий, буланий). У замовляннях — це колір «недобілий», «напівчорний-напівбілий». Супутник білого (червоного) і чорного в символіці добового круговороту: колір світання й сутінків (81; 147 та ін.). Відповідно сірий (сивий; буланий) *кінь* (30; 58; 94; 147), *хорт* (81), *орел* (95), *три пани* в «царстві навпаки» (142), що свідчить про магічну відзначеність, але меншою мірою, аніж колір чорний, білий, червоний.

*

Синій. Майже завжди — колір моря (22; 23; 33; 71 та ін.). У Давній Русі — це колір темно-червоний, колір «*синіх жил*», венозної крові й печінки (76; 82; 86). В кумулятивному переліку — також колір очей (56); «три кроваті синіх» (142) на острові — так само у зв'язку з «синім морем» і опущеними в море ключами. В цілому ж бідність і «реалістичність» синього кольору в замовляннях свідчить про те, що він символізувався відносно пізно. Відсутнє в замовляннях і «синє небо» — найпоширеніший у наступні епохи об'єкт при даному кольорі. Імовірно, *небо* (як символ верхньої зони) повинне було спочатку замінити *море* (як символ зони нижньої) у значенні космічного першопочатку та безмежності. (В одній карпатській колядці космогонічного змісту два птахи, спустившись на дно «синього моря», виносять звідти, зокрема, синій камінець: «з синього каміння — синє небо»). Синій епітет моря перейшов до неба, що було підтримане (але тільки підтримане, а не задане) «реальною» бар-

вою неба. І лише від неба синій колір став запозичати значення «неземного», «горнього» (порівн. «блакитну квітку» Новаліса, «небесний колір» Бараташвілі та інші романтичні й неоромантичні символи).

*

Зелений. Виключно колір рослинності: *жита* (127), *лози* (111), *гаю* (142) та ін. В замовляннях зустрічається вкрай рідко — і це при величезній ролі символіки примноження, зросту і розцвітання. Схоже на те, що в замовляннях зелений (букв. «такий, що призвів зело», дав пагін) сприймається передусім не як колір, а як стан рослинного царства, і в такому вигляді поглинається іншими символами зростання.

*

Жовтий. Застосовується лише до трьох предметів: *кості* (40 та ін.), *змії*, жовтопузої, жовтобрюхої *гадини* (104) і *воску* (118). Колір цілком «реалістичний», отже, не архаїчний. Всю священну силу жовтий колір у замовляннях віддав золотому, а сам перетворився на другорядний «описовий» атрибут.

*

Рябий. Власне, не колір, а тип забарвлення. Подібно до всякої фізичної відзнаки (родимки, незвичний колір, надмір чи брак частин тіла і т. п.), переживається архаїчною свідомістю як знак обраності, священності. «Ряба *курка*» (64) так само священна, як

і «білий *півень*» (порівн. *курочку рябу*: персонаж магічної казки з космогонічним мотивом світового яйця).

*

Отже, в системі кольорів у замовляннях:

колір не просто визначає свій об'єкт, а й здатний надавати йому тієї або іншої символіки, тієї чи іншої оцінки, аж до протилежних;

чим колір «архаїчніший», чим раніше засвоєний він людською культурою, тим менше він «фізичний» і тим більш символічний — і навпаки;

кольори-символи виразно поділяються на групу «перших», «старших» кольорів — і всіх інших;

у «старшій» групі символіка кольору вкрай багатозначна, амбівалентна за своїм поцінувальним значенням і стійка в часі;

інші, «молодші» символічні кольори за значенням своїм більш «реалістичні», за функцією — більш описові, в історії культури — більш мінливі;

можна припустити, що символіка кольорів за суттю своєю не первинна, а склалася на основі іншої символізації (наприклад, світлової — див. символіку чорного, білого, сірого і червоного як барви світання).

VIII. СИМВОЛІКА ЧИСЕЛ

Ставлення до числа у світі замовлянь також не тотожне сучасному. Сучасне число — знак *кількості*; числення — операція *кількісна*. Передбачається, що рахуються предмети однорідні й одноякісні; якщо ні — різниця між ними нехтується. П'ять коней — це

п'ять *однакових* коней; неподібність між ними нас не цікавить. Природно, при такому підході два предмети відрізнятимуться від трьох лише характеристикою «більше — менше». У світосприйманні міфологічному число — показник не іншої кількості, а іншої *якості* предмета. Один кінь і двоє коней — це не «більше — менше» коней, а два істотно різних бачення об'єкту, два неоднакові символи. Те саме є вірним і для інших чисел. Числа в сучасних рахунках — знаки, за допомогою яких ділиться на частини однорідний і тотожний простір. Числа в замовляннях — семантично багаті «титули» і «властивості» дійових осіб: знаки їхньої ієрархічної цінності. Саме тому нумерологічний ряд у замовляннях жодним чином не означає простого поштучного нарощування «того ж самого»: внаслідок цього в замовляннях інакше трактується й нумерологічний ряд.

*

«Чистий» нумерологічний ряд і «чиста» операція рахунку по одному в магічній практиці завжди передбачає ситуацію *вибору* та ритуал *обрання*. (Це правило збережеться в десакралізованій спадкоємиці ритуальних текстів — дитячій лічилці). Лічити необхідно для того, щоб у потрібному (визначеному, «відзначеному») місці рахунок перервався. Тому рахунок може бути досить довгим, але ніколи не буває безконечним: саме *кінець*, знаходження «*обраної*» істоти або предмета є істинною метою нумерологічного ряду. Навпаки, безконечний ряд, з позицій міфомислення, не має мети й, отже, є безглуздим.

КОМЕНТАР

Зворотний лік (у бік зменшення) так само має свою магічну мету: «зменшення наявності», «зменшення буття», тобто *вигнання з буття.* Такою є нумерологічна процедура вигнання хвороб і напастей у замовляннях: лік ведеться від «багато» (звичайно сім) до «жодного». Аналогічну процедуру, тільки не числову, здійснює в казках герой, щоб добути Кощієву смерть: послідовно відшукує скриню — зайця — качку — яйце — голку — кінчик голки. Цей кінчик і є просторовий нуль, подібний до «жодного», числового нуля замовлянь. І в замовлянні, і в казці «стиснуте буття» концентрується в дедалі меншій мірі, поки анігілюється у небуття. Якщо ж брати числа не як ряд, а як сукупність, то їхнє символічне навантаження не лише різко неповторне, а й різко різнонасичене. Індійські математики, навіть у XX столітті, сприймали числа (зокрема й величезні) як «особи»: кожне окреме, зі своїм характером, нахилами й антипатіями. Мнемотехніки, люди, здатні запам'ятовувати і відтворювати неприступну іншим кількість багатозначних чисел та операцій над ними, відзначаються, як правило, тією ж психологічною особливістю: числа для них — «живі», якісно неповторні об'єкти (інколи навіть із власними кольором, запахом, об'ємом і фактурою). В обох прикладах люди зберегли міфо-магічне «почуття числа». Числа в замовляннях, подібно до імен, епітетів, супровідних предметів або осіб, відіграють роль атрибутів — роль, немислиму для безбарвного і безособового сучасного числа. Дещо загострюючи цю думку, можна твердити: міфочисла взагалі не «лічать», а *характеризують.*

*

З неоднорідності і нелінійності чисел у міфі, ритуалі, магії прямо випливає різна насиченість їх символікою. В цілому тут простежується лише один критерій: чим менше число, тим символічніше, і символіка ця багатозначніша. Прості числа, наприклад, безсумнівно розділяються на групу »малих» (від 1 до 4) і групу «великих» (усі інші).

Числа від 1 до 4 символічні *всі без винятку*. Їхня символічність багатопланова і складна. В той же час вона надзвичайно стійка: зберігається не лише в різних текстах замовлянь, а й у різних жанрах фольклору: загадках, приказках, повір'ях та ін. і в різні наступні епохи, з різними формами світосприймання. Навіть коли фольклор замінила література, а язичництво — християнська релігія, навіть коли символіка малих чисел уже не усвідомлювалась так повно й безпосередньо, як раніше,— практично вона ніколи не деформувалася, зберігаючи в цілості своє смислове ядро.

Числа вищі від 4 символічні або не всі, або принаймні дуже неоднаково за інтенсивністю. Наприклад, із символіки замовлянь, репрезентованих у цій книжці, майже випадають 5, 6, 8, 9 (крім формули *тридев'ять*). Вони непорівнянні з символічним потенціалом числа 7. Заодно ця символічність набагато однозначніша, ніж у 1, 2, 3, 4, і набагато менш універсальна в жанровому сенсі. Вона ж і менш стійка у часі.

З чисел, вищих від 10, символічні лише деякі. Всі вони дістають свою символіку від простого числа, яке їх утворює (див. нижче). Водночас з'являється

дещо, в світі «перших чисел» неможливе: деякі числа стають *синонімами* інших. Так, значення «дуже багато», «вся повнота чогось», а також «межа зліченності» передаються в замовляннях з рівним успіхом через 7, 12, 33, 40, 77. Доказ цьому — те, що названі числа правлять за атрибути тих самих предметів чи персонажів, причому в аналогічних ситуаціях.

*

Один. Включає в себе значення: 1) центральний, серединний; 2) такий, що вміщує всіх собі подібних, репрезентативний; 3) найдійовіший, потужний, «магічний»; 4) верховний, найвищий, «царський», «княжий», володарний.

Гіпотетично можна гадати, що число 1 і його символіка не «первісні», а постали з двох логіко-магічних операцій: *заміщення* й *вичленування*.

Під заміщенням розуміємо ту саму магічну «частину замість цілого», де функцію частини (при цілому — множині, роді, виді) саме й виконував один суб'єкт або предмет. Це демонструє палеолітична еволюція ведмежого культу. Спочатку вшановувались і з священною, магіко-продуктивною метою зберігались частини ведмедя (передусім голова й передні лапи). Лише згодом стали виготовляти глиняну болванку: одного ведмедя в цілому. Як частина заміщувала «всього ведмедя» і навіть «усіх ведмедів», так пізніше один ведмідь міг сприйматися як весь ведмежий рід, згущений в одній подобі. Якби не така «репрезентативність», не магічні повноваження одного, вершити обряди перед єдиним «ведмежим ідолом» не було б резону.

Вичленування співвіднесене із процедурою вибору і значенням обраництва. Те, що особливо відзначене, особливо ж і придатне для міфосюжету і ритуалу. «Один» з «багатьох» (будь-якого числа) — це той, хто особливо повинен «бути» або так само імперативно повинен «не бути». Діє і магія за аналогією: «один» повинен звідати долю, яка була рокована «багатьом» («добру» або «злу», примноження або знищення; для того, щоб уберегтись від останнього, можлива «священна жертва» — треба умертвити, знищити одного заради примноження й торжества життя у всіх інших).

З появою Світової Горизонталі, а пізніше Світової Вертикалі «один» набуває значення: «такий, що не має протичлена опозиції» (або: протиставлений усім опозиціям). Топографічно таким «одним» є центр. Центр рівною мірою протиставлений як опозиції «ліве — праве», так і «верху — низу». Цілком логічно символіка «одного» взяла на себе й символіку центру. Так «центральне», «верховне», найбільш священне і найбільш повновладне в архаїчній міфології стали суміщатися, а «один» остаточно набув значення «божественного» або «царственого» числа та особи, яку воно визначає.

Суперечливе співвідношення «один — пара». В принципі всяку непарність, «лишку» світова архаїка схильна ототожнювати з невпорядкованим, нестійко-динамічним, а тому небезпечним, «лихим» началом. Чіт, парне число символізується за протилежністю: як начало впорядковане, в позитивному сенсі непорушне, отже, корисне, «добре».

Однак на цей принцип накладається другий, про

який уже йшлося: один вичленовується як щось відзначене — на фоні непевної множини, «всіх інших», як невідзначених. Коли ж названі принципи наклались одне на одне (при тому, що значення «одного» — більш давнє, ще «добінарне»), виник знайомий результат. Давніше символічне значення, більш архаїчна міфологічна і обрядова функції частково були придушені, але переважно відступили в «нічну» сферу: почали осмислюватись як більш негативні або тривожно-амбівалентні, але й більш могутні. Наприклад, пари «вовк і вовчиця», «росомах і росомаха» в замовляннях більш «мирні», але менш повновладні, аніж звір «непарний» і «єдиний». Показово: жіноча пара часто взагалі відсутня у найбільш «магічних» тварин — ведмедя, вовка, коня, собаки, півня.

*

Два. Охоплює значення: 1) пара, чіт, двоїстість (бінарність); 2) протиставлення одному непарному (за формулою: три — це два плюс один); 3) множення, збільшення (за формулою: два — це один плюс один); 4) дроблення, несправжність, позірність.

Символіка числа «два» також тривалий час розвивалася в надрах міфу і магії. Відомо, що в багатьох мовах (зокрема й давніх слов'янських) є форми *двоїни*. Ця двоїна була б просто безглуздою надмірністю, якби позначала просто «дві штуки» того ж самого предмета (троїни світова лінгвістика практично не знає). Двоїна та її форми прикладалися виключно до *парних* предметів: очей, вух, рук, ніг та ін. Очевидно, саме парність і є одним із пра-значень числа «два».

Але значення парності, прямо пов'язане з принципом симетрії, легко могло перейти в значення двоїнності: зіставлення і протиставлення двох об'єктів, що мають єдине «надзначення», але різні значення диференціальні (в просторі, скажімо — займати різні сторони відносно центру). Від цього йдуть у замовляннях образи двох братів, одного небесного, другого земного; в магічних обрядах — дві застосовувані речовини, з яких одна належить «макрокосмосу» (вода, вогонь), друга «мікрокосмосу» (кров, молоко).

Значення «*близнята*», також співвіднесене з парністю, в свою чергу, породило різні наступні його тлумачення і протилежні оцінки. Близнята споконвіку викликали у людей підвищені емоції: переживалися як щось надзвичайне. Народження близнят вважалося особливим, віщим знаменням, нерідко — загрозливим. Звідси й звичай виганяти, вбивати, рокувати в жертву одного чи двох близнят. Але нерідко це було знамення добре: звідси легенди й міфи про близнюків — засновників людського роду взагалі або даного роду-племені, міста, царської династії. Логіка тривоги, яку викликали близнята,— та сама, що й тривоги, яку породжували діти з фізичними дефектами. І перше, й друге — відхилення від норми: або в бік надміру, або в бік нестачі. Близнята — це «надто багато» людини; новонароджені без якоїсь частини тіла — це «надто мало». Проте відхилення означає певне вирізнення. Тому в процесі культурної еволюції, зберігаючи давній тривожний обертон, явище близнят і відповідне число «два» стали оцінювати й позитивно.

Наступні значення, що належать до символіки «двох», демонструють цю вібруючу амбівалентність.

З одного боку, всяке збільшення числа в замовляннях (подвоєння, потроєння і т. п.) розуміється як *збільшення буття*: незаперечної присутності, повновладдя, існування й «істотності» (див. нижче «Символіку діянь»). З другого боку, подвоєння тлумачиться як *розщеплення цілісного суб'єкта:* на його «істинну» — і «неістинну», підмінну, позірну іпостасі. Так у міфологічний світ входить мотив двійника і двійництва. (Певною мірою його варіант — перевертенство, вовкулацтво).

Замовляння дають небагато прикладів двійництва у прямому вигляді. Але настійливим є вживання імен хвороб або наслань у множині, нарівні з одниною. Це дає можливість реконструювати магічне уявлення про «розсипання» нечисті на якусь множину, особливо при втечі від закляття.

*

Три. Включає в себе значення: 1) тричленна вертикальна модель світу, а значить, «весь світ» за вертикаллю; сукупність царств верхнього, середнього, нижнього; 2) динамічний цикл змін (наприклад: дитинство, юність — зрілість — старість; ранок — день — ніч; місяць-молодик — підповня — повня і т. п.); 3) ліве плюс праве — центр (ширше: формула «два плюс один»); 4) збільшення, посилення, виражена магічність, священність (див. вище).

«Три» (як і «два», як і «один») — надзвичайно «дійовий», місткий і універсальний для світової культури символ. Засвоєння поняття (і символу) «два» внесло в архаїчну свідомість ідею двоїнності, дало

широку можливість класифікації всесвіту на основі парних протиставлень. Засвоєння поняття (і символу) «три» зміцнило, по-перше, символіку центру. По-друге, воно створило умови для формування динамічної моделі світобудови. По-третє, воно посилило спочатку поцінувальну, а потім і етичну диференціацію протилежних сторін цієї світобудови. В той же час, об'єднуючи їх, число і символ «три» внесли в людське світорозуміння зачатки діалектики: боротьби та єдності протилежностей.

При цьому всередині символічного простору кожного новозасвоєного числа (2 — після 1; 3 — після 2 і 1) можна розрізнити не зовсім розчинені, автономні «території» попередніх чисел. Так, значення числа «один» (вибраний, протиставлений іншим) і «два» (парний, менш сакральний, аніж «один») включаються, але не розчиняються до кінця в символіці числа «три». Це стає цілком очевидним, коли «три» трактується за формулою — «два плюс один». Наприклад, дві сестри та один брат (або навпаки); три сини (дочки, царівни і т. д.), з яких один — чудесний (варіанти: головний, найсильніший, позитивний і т. п.), а двоє інших — «безчудесні», профанні або хоча б менш чудесні. Ця формула працює на повну силу в казці. Але і в замовляннях одна з трьох рослин, істот, речовин нерідко буває основним магічним засобом, а дві інші йому лише акомпанують.

*

Чотири. Основні значення: 1) чотиричленна горизонтальна модель світу; чотири сторони світу; «весь світ» за горизонталлю; 2) **дворазова** парність (за

формулою: «два плюс два»); 3) множення, збільшення (як і 2, 3 та інші числа, більші від 1).

«Чотири» в прямо названому числовому вигляді трапляється в замовляннях рідко; частіше воно має нечислове вираження (4 предмети — без згадки самого числа). Таким чином ми знову бачимо, що якісне, конкретне значення чисел первинне; кількісне, абстрактне їхнє значення вторинне.

Чотиричленна горизонталь у замовляннях виражена слабко. Можна припускати, що це — пізніше надбання міфологічної думки, і в архаїчний прасвіт воно не потрапило. Топографія замовлянь адекватніше описується за формулою «три на три», або ще точніше: «пара плюс центр» (верх — низ — центр; ліве — праве — центр). Спроба ж чотиричленної просторової орієнтації дає *круговий обхід з центром: сонце* попереду, *місяць* збоку, *Божа Матір* (імовірно, християнізований заступник *зірки*) позаду, а *голе зерно* на долоні, тобто посередині (порівн. архаїчні орнаменти слов'ян: крапка в чотирикутному ромбі, що розшифровується як насінина в полі, плід в утробі, але й ширше — як будь-який священний центр у всеохопному просторі).

*

З наступних простих чисел прокоментуємо тільки «сім».

Сім — символ, також посталий із певних несимволічних, біофізичних властивостей. Символізацію числа «три» пояснено кібернетично: «три» — мінімальна кількість повторів, яка сприймається як значуща, як «сигнал», а не «шум». (Два повтори можуть

бути сприйняті як випадковий збіг). Символізацію числа «сім» біофізики виводять з властивостей людської пам'яті: сім знаків — максимальний об'єм «миттєвого» усного запам'ятовування та відтворення. Оскільки ж в архаїчних культурах всяке знання запам'ятовувалось і передавалось усно, то, очевидно, саме цим пояснюється стабільне значення «семи» як «усієї можливої кількості», «межі», нарешті, просто «як завгодно багато». В цьому значенні («багато») «сім» дуже часто протиставляється «одному» («єдиному», «обраному», «відзначеному»).

У багатьох замовляннях «сім» (і інші числа із значенням «багато») як атрибут підкріплюється іншим атрибутом — кревністю («брати», «сестри»). Кревність у замовляннях розуміється як включення в якусь єдину групу, так що «сім» і «брати» («сестри») — також значною мірою синоніми (порівн. також риму замовлянь «сім» — «всім»: рима в архаїчному фольклорі обов'язково фіксує певний стійкий зв'язок понять).

*

Всі інші «великі числа» несуть аналогічне значення: «багато», «дуже багато», «всі, скільки б їх не було». При цьому перевага віддається кратним або «подвоєним» числам (6=2×3; 9=3×3; 12=3×4; «тридев'ять»; «тридесять»; 33; 77; «сорок сороків» та ін.).

*

Отже, світ чисел у замовляннях — це світ:

якісних, а не кількісних характеристик осіб і предметів;

особливого, свого символічного значення (звідси й «вигляду») для кожного числа, передусім для 1, 2, 3;

підвищеної (більш конкретної, стійкої, різноманітної) символічності «малих чисел» порівняно з числами «великими»;

у групі «великих чисел» — тяжіння до спільного для всіх цих чисел значення великої (граничної) множини; порівн. осколки такого значення в побутових формулах типу: «двадцять (тридцять, сорок і т. д.) разів я тобі це казав»;

трактування будь-якого додавання (множення) як наростання буттєвої реальності, повноцінності й дійовості;

інтерпретації будь-якого скорочення (ділення) як убування буттєвості;

підвищеного інтересу до кратності, також трактованої як підсилення, додаткова відзначеність;

високої прогностичності чисел для «сюжету» і «конфлікту» замовлянь: для розстановки замовних сил, їхньої впливовості та їхньої оцінки.

IX. СИМВОЛІКА ДІЯНЬ

Якщо «предмети» і «особи» (суб'єкти) світу замовлянь описуються в словниковому порядку без спротиву (хоча й не без складнощів, пов'язаних з тим, що всі архаїчні символи амбівалентні й багатозначні,

при тому їхнє вихідне значення згодом нерідко перетлумачувалось або напівзабувалося), то з діями (предикатами) становище інше. Зовні, на позір усі дії в замовляннях гранично конкретні. Переважають наступні групи значень.

*

Переміщення суб'єкта у просторі. Персонаж замовлянь їде, йде, біжить, летить там-то або туди-то. Варіант: йому наказують (його просять) це зробити або цього не робити. До цієї ж групи входить «нульове» переміщення: суб'єкт замовлянь стоїть, сидить, лежить там-то і там-то. Повна відсутність словесно вираженого діяння (місяць у небі, кит у морі, ведмідь у барлозі і т. д.) рівнозначна найширшому поняттю «міститься», «перебуває».

*

Дія на суб'єкт у просторі. Герої замовлянь «запрошуються», наближаються до суб'єкта, який замовляється (включаючи самого виконавця замовляння або його клієнта),— або «виганяються», відсуваються від нього. Варіант: персонажі замовлянь збираються з різних місць разом або розводяться врізнобіч (що зображується як можливе й бажане — або як неможливе й небажане: в «нездійсненних завданнях»).

*

В текстах замовлянь і магічній практиці повсюдно поширені *дії за аналогією*. Вони видаються безмежно різноманітними: знищення і примноження, поділ і злиття, «віднімання» і «додавання», «бойові» та «замирні» операції і т. д. Але це розмаїття — насправді лише позірне. Групуючи перелічені дії і виводячи їхнє спільне значення, легко переконатися, що всі діяння позначають (а в плані практичному, операційному — посилюють) або *наявність*, або *відсутність* якогось суб'єкта.

*

Це справедливо також і для групи «*неможливих діянь*», яка утворює особливий антисвіт замовлянь: світ найповнішої неузгодженості, несумісності суб'єктів та їхніх якостей (атрибутів), суб'єктів та об'єктів їхньої дії, суб'єктів та їхніх діянь. Перед нами світ абсолютної — навіть не алогічності, а *позалогічності*: «інша галактика» світу замовлянь.

Однак прагматично — «безумні», нездійсненні завдання, співвіднесені з цим «безумним» антисвітом, означають *вигнання* когось або чогось шкідливого зі світу «нормального». А вигнання — це, сказати б, *модалізована відсутність*: відсутність негативного суб'єкта, але не констатована як факт, а висловлювана як побажання, прохання, наказ, як зображення за аналогією.

Таким чином, з погляду структурного антисвіт замовлянь — це цілісний «простір навпаки». Проте,

з погляду практичного, утилітарного, для замовлянь має значення не те, що подібний антисвіт *є*, а те, що його *немає* — в упорядкованому космосі. Відсилання хвороб, уроків, нещасть у той простір тягне за собою їхню анігіляцію в *цьому* просторі: призводить їх до «небуття» тут, нині, для нас.

*

Протиставлені «буття — небуття» і є, по суті, єдині істинні, бо максимально узагальнені й універсальні діяння (предикати) замовлянь. Бути чи не бути — воістину єдині діяння (наддіяння) цього світу. (Зрозуміло, що для нашого сучасного сприйняття це взагалі не діяння, а *стани*; проте для стародавніх людей всесвіт саме й складається зі *станів*). Всі інші дії лише посилюють або послаблюють зазначені «наддіяння», є іхніми варіантами.

В подібному всесвіті навіть буття-небуття стає лише домінуючим, надзначимим, однак усе ж *атрибутом* персонажа (зокрема, предмета). Кожна особа в замовляннях «буттєва»: більшою чи меншою, ближчою чи дальшою, бажаною чи небажаною, узгоджуваною чи неузгоджуваною з іншими мірою. *Сущий* і *несущий* — такі найширші визначення всякої дійової особи замовлянь. «*Більш*» сущий і «*менш*» сущий — такі всі можливі варіанти (кількісні, просторові, «речові») цієї основної характеристики (порівн. у Старому Заповіті визначення Бога Ягве як «Сущного»).

У граничній перспективі «не бути» чому-небудь або кому-небудь у всесвіті замовлянь неможливо. Можна лише «бути» більше чи менше, ближче або

далі, активніше чи пасивніше, в «нашому» або «не нашому» просторі.

*

З огляду на це класифікація символічних діянь у замовляннях не може здійснюватись за принципом *словника*, а можлива лише у вигляді *шкали*: поступового наростання та убування наявності. Шкала може мати ось такий (приблизний) вигляд.

Наявність (за низхідною): 1) присутність кого-небудь у «сильній», магічній мірі (тобто присутність духу, божества, в християнізованих текстах — Бога, Божої Матері, ангелів, святих); 2) наближення (чим ближче, швидше, тим «буття» того, хто наближається, більше, і вплив його потужніший); 3) присутність частини замість цілого (метонімічна магія); варіант: присутність атрибута замість самого суб'єкта (метафорична магія); 4) присутність у майбутньому; варіант: прикликання, прохання, моління, висловлення певності, інші форми «бажаного як дійсного»; 5) множення і поширення (подвоєння, потроєння, використання інших «множинних» символів; дублювання повторами; дублювання синонімами; множення священних, «дійових» атрибутів; нагнітання переліків — кумулятивна композиція та ін.); 6) збирання роздробленого в ціле.

Та сама шкала діє і в зворотному напрямі.

Відсутність (за висхідною); 1) роздроблення (розкидання, розчленування та ін.); 2) скорочення і стиснення (наприклад, кумулятивні ланцюжки від «багато» до «жодного»); 3) відсутність у майбутньому,

«бажана» відсутність; 4) зникнення (знищення, загибель і т. д.) частини замість цілого або атрибута замість суб'єкта; 5) віддалення, втеча, вигнання; 6) повна відсутність тут і тепер, у зоні магічної дії.

Всі конкретні операції (в практиці замовлянь) і всі конкретні найменування символічних діянь (у текстах замовлянь) будуть лише варіантами цієї найзагальнішої «шкали наявності», «шкали буття».

*

З цього випливають висновки, що проливають світло на саму світовидчу логіку стародавньої людини. Ця людина бачить світ, у якому:

ніщо не зникає і не з'являється: в космічному масштабі все лише перебуває безначально і безконечно; «з'являтися» і «зникати» воно здатне лише на певній ділянці світобудови, в полі зору даної людини (або людей);

ніщо не діє: все лише присутнє (як сутнісна характеристика) разом із самим суб'єктом, заховане в ньому; діяння «приходить і відходить» зі своїм носієм, а не навпаки: не носій-суб'єкт «приходить і відходить» через діяння;

«шкода» не може бути знищена до кінця: її можна лише вигнати, виселити в потойбіччя-інобуття, або відсунути якнайдалі, або «витягти» з людини та її мікрокосмосу; проте так само незнищенна і «користь», вона є завжди, і зникає-з'являється лише в найближчому людському оточенні;

вся взаємодія людини з нелюдськими, космічними силами і стихіями зводиться до посилення-послаблен-

ня їхньої присутності в ній самій і в наближеному до неї середовищі (дім, садиба, пасовисько, нива тощо); проте і саме це посилення-послаблення є, в кінцевому рахунку, не *діяння людини* (як це видається пізнішій свідомості, зокрема й пізнішим виконавцям магічного обряду), а *наявність* у магічній ситуації інших *чудесних суб'єктів* та їхніх атрибутів; ця наявність притягає, згущує навколо себе «корисне» буття і розганяє, розпорошує буття шкідливих сил;

оскільки ж і чіткої опозиції «користі — шкоди», а тим більше «добра — зла» серед суб'єктів замовлянь іще немає (див. попередні розділи), правильніше говорити про благодійне або шкідливе групування, про сполучуваність предметів світу замовлянь: «збільшення буття» — це збільшення їхньої «доброї» сполучуваності, «зменшення буття» — це збільшення сполучуваності «лихої».

X. ХРИСТИЯНСЬКІ ЕЛЕМЕНТИ В ЗАМОВЛЯННЯХ

Християнство, християнська філософія та християнська обрядовість протистояли язичницькому світові східнослов'янських замовлянь не лише «адміністративно», не лише витісняючи їх і переслідуючи. Головне протистояння йшло на глибшому рівні. Християнство пропонує якісно іншу концепцію світу, Божества і Людини, іншу картину їх взаємовідносин, аніж язичництво. Це тому, що християнство побудоване на іншій гносеології та аксіології, тобто на іншій мислительній та поцінувальній основі, аніж язичницький «образ світу».

Заставка (фрагмент).— Вінець Христов.— К., 1688.— Логвин, № 247.

КОМЕНТАР

Проте жодна релігія не виникає раптом, із нічого. Це тим більш справедливо, коли йдеться про її символіку, символічну поведінку, вищою формою якої є обрядовість. Більше того: ніхто ніколи не міг би зрозуміти (а вже й поготів — узяти близько до серця) нове релігійне вчення, якби воно не промовляло якоюсь збагненною (нехай і новою, а точніше, оновленою) символічною мовою.

«Повідомлення», «текст», «блага вість» можуть і повинні бути новими; «код», «мова», якими ця блага вість повідомляється людям, абсолютно новими бути не можуть — інакше вість виявиться абсолютно ж незрозумілою для слухачів.

Навіть у самому Євангелії нові заповіді «кодуються» давньою, приступнішою для слухачів мовою. Такими є, наприклад, притчі. Ісус мовить притчами тому, що інакше учні його не зрозуміють; але Ісус постійно *витлумачує* притчі, щоб учні не зрозуміли його в старому або «буквальному» сенсі.

Так само настійно коментуються в Євангелії не лише слова й діяння Ісуса. Виявляється: всі вони не «буквальні», не «прагматичні», а так само символічні. При цьому використовуються найдавніші ритуально-символічні діяння людської культури: омовення і трапеза, сходження на гору і розламування жертовного предмета (хліба), піст і зумисне порушення посту, нарешті, жертовні муки, осміяння і умертвлення. В євангельських діяннях-символах нічого не «винайдено»; застосовується єдина приступна людині мова вже нагромадженої символіки. Проте ця мова «перекладається» у нові смисли і в нові цінності.

КОМЕНТАР

Прийшовши на язичницькі землі давнього слов'янства (в нашому випадку — східного), християнство перейшло через той самий важкий процес, якого не минула жодна із світових релігій, жодне із світових віровчень, потрапивши в інший, при тому світоглядно більш архаїчний контекст. У цьому контексті розуміння нової «благої вісті» йшло вспак. Помічалися і сприймались (особливо широкою, не досвідченою в духовному діянні аудиторією) передусім не *нові значення*, а *старі символи*. Не *догмати*, а *обрядовість*, яка щільно їх оточувала. Причому і вона також сприймалась не як по-новому переосмислена *система*, а як *елементи* системи старої, звичної, закріпленої тисячоліттями — язичницької.

Відбувався «зворотний переклад». І не лише окремих символічних текстів, а й усієї запозиченої «богобудівничої» та «світобудівничої» мови.

Для грамотного культуролога християнські елементи у східнослов'янських замовляннях нічого не дають ні в сенсі «поразки» християнства (зануреного в «побут», затопленого — у щоденній ритульно-символічній поведінці — неприборканим язичництвом), ані в сенсі «перемоги» християнства (яке перетворювало в нову якість язичницьку спадщину). Аби дослідити цю діалектику «поразки-перемоги», треба вивчити язичницьке начало в усьому обсязі післяхристиянської культури — і в тому ж обсязі начало християнське. Проте християнські елементи замовлянь дають дуже багато цінного для з'ясування самої ситуації «зустрічі» двох світів: язичницького та християнського. У замовляннях ця зустріч іде не по поверхні — не в політичній, ідеологічній, тобто жорстко регульованій

і тенденційно інтерпретованій площині. Вона відбувається у глибинах свідомості, в надрах найсокровеннішого душевного життя (адже закляття передаються з роду в рід); вона неофіційна й анонімна, але точно й чесно засвідчена.

Непрямі, «попутні» та «побічні» свідоцтва важливі тут не менше (а часом і більше), аніж свідоцтва прямі. Почнімо з самого кола божественних сил і святих: за якими критеріями вони дістали допуск у світ замовлянь?

Перший критерій — верховенство, чільність. Згідно з цим критерієм до замовлянь потрапляє *Господь Бог (Ісус Христос)*, проводир ангелів та архангелів архістратиг *Михаїл*, «перший» серед пророків *Йоанн (Предтеча)*, «перший» апостол за любов'ю до нього Ісуса і за пророчою силою (автор Апокаліпсису та одного з Євангелій) *Йоанн Богослов*, «перші» серед авторів Апостольських Послань і серед проповідників Євангелія апостоли *Петро* й *Павло*, «перший» святитель *Микола*.

Осібно слід сказати про постать *Божої Матері (Діви Марії)*. С. Аверінцев так підсумував відмінність між образом Божої Матері в європейському католицтві, у візантійській традиції та в східнослов'янському православ'ї. Для Візантії Божа Матір — це передусім вселенська імператриця (порівн. іконний тип Оранти в червоних імператорських чобітках). Для Західної Європи це Мадонна, «моя донна», небесна пані; ставлення до неї немов проектує в космічному масштабі ставлення закохано-шанобливого лицаря до дружини свого володаря. Для східнослов'янського православ'я це перш за все «мати», заступниця й жа-

лібниця. Недаремно саме в Давній Русі здобув таку популярність інший іконний тип Божої Матері з Дитиною, що пригорнулася до Матері.

Замовляння змальовують четвертий образ Божої Матері: господині величезного світового дому, яка проходить по всіх закутках і засіках, повсюди дає лад і стежить за добробутом. Інакше кажучи, це майже та сама «добрая жона» з обрядових пісень, передусім колядок, яка всюди вміє внести лад, чи то йдеться про господарчі справи, чи про здоров'я, чи про «родинні відносини» людини з космосом.

Другий критерій — паронімічне накладання імені «нового» святого на «старе» язичницьке божество. З огляду на магічну силу і роль імені для архаїчної свідомості, подібність імені означала подібність *функції*. На цій основі й ототожнювалися старий і новий покровитель. Так, Велес (Волос), бог домашньої худоби, був заміщений святим Власієм. Так само купальський Ярило в замовляннях та колядках перетворився на святого Юра — Юрія — Георгія-Побідоносця.

Мало не завжди при цьому діє й *третій критерій*: певна подібність у біографії християнського святого і в атрибутиці язичницького божества чи магічної істоти. Для святого Юрія це, наприклад, змієборство: мотив, що входить у склад купальського міфу. Для пророка Іллі це вознесіння на небо у вогняній колісниці: воно наклалось на атрибутику грозового вершника — Бога-Громовержця.

Четвертий критерій, згідно з яким світ замовлянь вирізняє для себе християнських святих,— це подвоєні, «парні» святі: апостоли Петро й Павло, мученики Косьма й Даміан, преподобні Зосима й Саватій

та інші. «Два» (як і «три») трактується архаїчною думкою не просто як число, але як відзначеність: передусім як *підсилення* якості, дії, зокрема — допомоги (див. також вище «Символіку чисел»). Звідси виразна перевага, віддавана «двом» або «трьом» християнським заступникам. Цікаво, що такі «двійці» і «трійці» в замовляннях утворюються й там, де в християнській символіці їх немає, або де вони інші. Така «язичницька «трійця» (5): сонце, місяць, Матір Божа — попереду, збоку й позаду від людини. Такими є дві зірочки, вечірня й світова, навколо Христа (6), що зайняли місце жен-мироносиць, або Божої Матері й апостола Йоанна біля розп'яття, або Бога-Отця (вечір) та Бога-Духа (світанок) при сонці-Христові.

П'ятий критерій — це значуще ім'я святого. Значення може бути первісним або ж піддаватися народній етимологізації. Таким є Володимир («володіти миром») — зовсім необов'язково хреститель Русі (як і Володимир Красне Сонечко в билинах), зате без жодного сумніву князь всесвіту — ім'я місяця. Такою є Уліяна, Єлена — імена води (від «литися»). За ними особливо добре видно, як етимологізоване в народному дусі ім'я спочатку виводиться з властивостей свого об'єкта-носія, а згодом готове зажити самостійно, приєднавшись до однойменного святого.

Таким чином, при виділенні божеств і святих у християнських святцях язичницьке мислення замовлянь розрізняє *атрибути* раніше і краще від *самих святих*. Імена, числа, символічні предмети і властивості — ось за якими критеріями християнські заступники переходять у розряд заступників світу замовлянь.

Це стосується не лише персонажів, але й ситуацій. Язичництво безпомилково вичитує з християнства, з християнського священного Писання та обрядовості все, що в самому християнстві почерпнуте з архаїчної, *дохристиянської* символіки. *Перетворення* ж її в надрах християнського вчення язичництво просто не помічає. Так, наприклад, обрядові символи християнства — водохресна вода, хрест та ін.— були оцінені як по суті «такі ж», але більш «дійові» елементи знайомих язичницьких обрядів. Вони не витіснили цих останніх, а лише посіли верхнє місце в ієрархії звичних обрядових персонажів, дій і об'єктів.

Відбувається фольклоризація Євангелія, Старого Заповіту, житій святих і т. п.: «зворотний переклад» у язичницьку магіко-міфологічну систему. «Неречову святість» замовляння рішуче відмінюють на «речову священність».

Наприклад, священні пози (в широкому сенсі — символічні жести й рухи) святих у замовляннях.

Вершники. Це вже сама по собі поза верховенства, вказівка на зв'язок із магічним світом. В цьому плані особливої уваги заслуговують святий Ілля (26) та святий Юрій (30; 81; 82) — християнські заступники відповідно язичницького Громовержця та Ярила (див. вище). Якщо сюди додати також змія на коні і ніч на коні, то можна зробити висновок про те, що поза вершника і кінь як атрибут для язичницької архаїки рівнозначні вказівці на високе (або найвище) місце персонажа, його причетність до верховних, божественних начал.

Мандрівники. Христос, Божа Матір, святі в замовляннях багато ходять, бродять, мандрують. У мотиві

мандрів переплелося декілька міфознаків: дороги як випробування; чужинного походження як чудесності (чужинець завжди трохи чаклун, у добрий чи поганий бік); невпізнання (мандрівник — одна з іпостасей «невпізнаного бога» ще в індоєвропейській міфології).

Сидіння (стояння). Це класична поза центру: в ній застигли центральні персонажі. Центр — осереддя влади і повноважень; тому дана поза майже завжди має в замовляннях значення царственості.

Те ж саме вірне й щодо предметів, що оточують християнських персонажів у замовляннях. Взяти хоча б *ціпок*, яким підпирається Божа Мати (але можуть і інші святі). Предмет цей зовсім не канонічний з погляду ікон Божої Матері, але цілком канонічний для язичницького символічного словника: це *посох, жезл, берло*, тобто предметний символ жрецького, царського сану — і *чудесних мандрів*, і *магічного контакту*.

Замовляння лежать поза християнською філософією і християнською етикою. У замовлянь інша світовидча «оптика», аніж у християнства. Не знаючи (повною мірою) навіть зла, замовляння й поготів не відають гріха — з усіма поняттями, що його супроводжують: «совість», «каяття», «покаяння», «прощення». *Перетворення* духовного світу людини замовляння «переводять назад», у магічну фізичну *метаморфозу*. Не *перебудувати* себе зсередини, а *вигнати* з себе щось зовнішнє («шкоду») або *прикликати* щось, таке ж зовнішнє («користь»),— така тактика поведінки людини в замовляннях.

Благодать заміщено в замовляннях *відзначеністю*; чим тексти архаїчніші, тим вона амбівалентніша.

Коли закляття апелюють на рівних до Божої Матері і, приміром, до цариці змій, нам, сьогоднішнім людям, це видається блюзнірством. Для двовірного ж виконавця замовлянь блюзнірства тут немає: він волає до «сильної влади» — і тільки.

Різницю поміж християнством і язичництвом найкраще прояснює ставлення до *дива*. В Євангелії не може не вразити один настійний мотив: Христос творить дива, безліч див, але завжди робить це ніби знехотя. Точніше — на прохання людей, ідучи назустріч їхнім бажанням і молінням. І ще одне: диво майже завжди Христом коментується.

Остання обставина зближує диво і притчу. По суті, вони і є одне й те саме, певний повчальний смисл, лише переданий по-різному: притча — словами, диво — діями. І диво, й притчу необхідно прокоментувати саме тому, що мета обох лежить поза ними самими: диво твориться не заради дива, притча оповідається не заради притчі. І диво, і притча покликані розкрити людині те високе розуміння світу, ті широкі (власне, безмежні) можливості самої людини, до яких вона все ніяк не може прорватись у своєму буденному, «профанному», «безчудесному» стані.

Диво для слухачів Христа — це щось принесене кимось (або чимось) збоку, *зовнішнє*, магічне. Диво у тлумаченні самого Христа — це саме *внутрішня* норма і *внутрішня* природність для істинної людини, що повернулася до своєї божественної природи («і більше від сього сотворите»). Для слухачів Христа диво — це *влада*, і при тому влада одного. Для Христа диво — це *віра* (прямий зв'язок Людини з Божеством), причому приступна в принципі *всім*.

В постійних молiннях про диво Христос справедливо вгледів стару — язичницьку, магічну — орієнтацію людей. Її він називає «нерозумністю» і «дитинністю», дитячою мовою в діалозі з Буттям. Дитинною мовою називає він і притчі.

«Дитинною мовою» розмови із Всесвітом, «дитинною» формою стосунків з ним є і вся символічна мова замовлянь. Коли ж ця мова намагається засвоїти нове Слово християнства, зберігши стару модель світу і людини в світі (а переробити цю модель замовляння не здатні: вони самі — найяскравіше її породження і втілення),— тоді єдине, чого вона досягає,— це саме виявлення, гранично ясне висвітлення «*християнського* у християнстві». Того оновленого, перетвореного смислу, який був вимовлений людству (і людством) мовою тисячоліть, але її ж, цю тисячолітню мову, і переріс.

XI. ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАМОВЛЯНЬ

Замовляння, як уже згадувано,— жанр досить стійкий, консервативний, він чітко зберігає свою світовидчу архаїку. Це пояснюється *функціонально*: зміна тексту або магічного сценарію призвела б, на думку виконавців, до послаблення чи втрати магічної сили замовлянь. Це пояснюється й *онтологічно*: цілісна модель світу, що складалася тисячоліттями, утворила таке універсальне і «всесимволізуюче» ядро замовлянь, що модернізувати його виявилось не під силу не лише пізнішій «соціології», але навіть і новій релігії — християнству. Езотеричність, потаємність

магічних операцій, а також прихильне ставлення магії до «незрозумілого» допомагали зберігати тексти навіть тоді, коли вихідний смисл окремих формул забувався. Проте, бувши багато в чому захищені надійніше від інших архаїчних фольклорних жанрів, замовляння в двох, але кардинальних відношеннях виявились беззахисніші.

Замовляння — це нерозкладна первісна єдність слова і діла, тексту і обрядового сценарію. Текст, фіксований у слові, підкріплений «магічними» засобами запам'ятовування (рима, ритм, паралелізми всіх видів, звукові асоціації всіх гатунків і т. д.), був стійкий проти руйнування. Але він був лише частиною обряду — неповною, а тому й легше деформованою, аніж у більш автономних, чисто «словесних» фольклорних жанрах. Діяння осмислювались (а, отже, запам'ятовувались) не так ясно, як слова; але й слова без діянь, при напівзабутих або переплутаних діяннях також втрачали виразний сенс.

Друга обставина. Замовляння — найменш «естетичний» жанр фольклору. Точніше, вони — зовсім не жанр, а картина світу, спосіб спілкуватися зі світом: «практична релігія». Замовляння не розраховані на те, що їх зрозуміють метафорично або використають з розважальною метою. Саме тому вони й відтручалися так гостро християнством. І відтручалися не просто «згори»: агресивно і поверхово,— але й «ізсередини»: надривно-тривожно, внутрішньо-покаянно. Щойно християнство пустило корені у свідомості наших предків, язичницькі за духом і буквою замовляння не могли не викликати у виконавців-двовірців у кращому разі почуття тривоги, в гіршому — почуття

блюзнірства. Від магічної казки, легенди, билички можна було дистанціюватися настановою на вигадку; від билини — настановою на «далекі часи». Замовляння дистанції не залишало і вигадкою не видавалося. Воно було реальним зверненням до реальних і могутніх сил поза християнським кругом. Тому народні виконавці в міру сил своїх пом'якшували це небезпечне двовладдя: і замінюючи язичницьких духів-покровителів на християнських, і скорочуючи більш «язичницькі» частини текстів, натомість розширюючи «християнські» формули (особливо в зачинах і кінцівках-«замка́х»).

Звідси випливають практичні наслідки для науки. Збирання, систематизацію та аналіз текстів замовлянь необхідно, звичайно, продовжувати. (Чесніше було б сказати: розгорнути,— оскільки цей шар фольклору і, ширше, культури лишається й досі переважно поза увагою). Проте так само необхідно ясно здавати собі справу з того, що прямі джерела поповнення наших знань про замовляння стрімко вичерпуються. Тому паралельно треба розробляти методику використання непрямих джерел, здатних, нехай і частково, поповнити вже безповоротно втрачене або втрачуване.

Назвемо лише деякі з цих непрямих джерел.

1. Тексти *інших фольклорних жанрів*, у першу чергу «магічних» і «фантастичних». Замовляння можуть бути присутні у них або відкрито, або приховано: у вигляді звернень, побажань, «завдань», «загадок», ритуальних словесних змагань тощо.

2. Тексти не фольклорних, але інших *архаїчних жанрів:* житія, літописи, проповіді, повчання, апокрифи і т. д. Витягти звідти елементи замовлянь, звичай-

но, важче, але в принципі, з поправкою на християнську світоглядну та стилістичну переробку, все ж можливо.

3. Тексти *«дитячих» фольклорних жанрів*, причому не тільки селянські, але й міські. Дитячий фольклор у цілому — це схов язичницької архаїки. Настанова на «дитинність», «напівсерйозність», «несправдешність» цих текстів з позицій дорослих створювала ту саму дистанцію, яка знімала питання про кощунність магічних слів і діянь. Дитячий фольклор відтворює саму «магічну логіку» світу замовлянь: його «композиційну філософію» або філософську композицію. Психологія раннього дитинства і психологія, самовідчування і світовідчуття учасників магічного обряду багато в чому типологічно збігаються.

4. Тексти (словесні і графічні) *т. зв. «психічно неповноцінних» людей, особливо шизофреніків*. «Архаїчність» їхнього мислення добре відома науці, що може давати можливість наочніше вивчити певні механізми «магічного» світосприймання.

5. *Орнаменти та інші ритуальні зображення й прикраси*. Словесні тексти замовлянь з їхніми виразними логіко-граматичними та цільовими мотивуваннями могли б прояснити тексти зображувальні. Водночас ці останні, непорушно зберігаючи вихідну композицію (просторову, числову та ін.), первинний словник символів, можуть допомогти реконструювати втрачені або переосмислені частини язичницького космосу.

6. *Народна медицина*. Тут однаково дорогоцінні описи і лікарських речовин та рослин, і маніпуляції з ними (останнє описано вкрай побіжно та модернізовано). Варто подумати, наприклад, про магічні, а не

лише фізіологічні мотиви масажів, омивань, припалювань, змащувань тощо.

7. *Місцеві варіанти християнської обрядовості.* Всі вони більшою або меншою мірою пройняті відгомонами місцевих язичницьких ритуалів.

8. *«Непристойні» тексти і форми поведінки.* Вони аж ніяк не позасистемні, не хаотичні, а підкреслено нормативні — в розумінні антинорми. Але сьогоднішня антинорма — це нерідко вчорашня норма. «Непристойне» часто-густо є синонімом недоречного і відвертого: норма, але не до речі, відверте показування чи оповідь про те, що прийнято приховувати. Але саме вони й могли б окреслити те, що колись або десь (наприклад, у магічному ритуалі) було обов'язковим, неодмінно демонструвалось або здійснювалось. Сюди ж належить і *еротична поведінка* — багато в чому магічна; *еротичні формули* — вони відновлюють якщо й не символіку, то «алогічну логіку» текстів магічних.

9. *Офіційні ритуали* всіх рівнів. Якщо «непристойне» розміщене немов нижче від буденної поведінки, то «офіційне» — вище від неї. І там, і тут найсильніше діє консервативна тенденція.

10. *Народні ремесла.* Ремесло для фольклорного мислення завжди магічне; ремісник — «скромний, але легітимний побратим» чародія, знатника, волхва (С. Аверінцев). Ремісничa практика попереджувалася, супроводжувалась і завершувалась магічними обрядами. Крім того, вона оточена щільним масивом професійних повір'їв і прикмет — магії в «роздробленому» вигляді. Вивчаючи, як самі народні майстри тлумачать властивості тих або інших речовин, послі-

довність рухів, просторову орієнтацію робочих приміщень і приладь, числові послідовності (в рецептурі виробів, у малюнку орнаментів, ниток, плетив), переваги кольорів (зв'язок кольору з тією або іншою частиною виробу, з функцією виготовлюваних предметів), можна багато чого з'ясувати в символічному словнику замовлянь. В обряді, єдиному «слові і ділі», «слово» тривкіше зберігає зрозумілість, тоді як «діло» вивітрюється з пам'яті, втрачає сенс значно швидше. Ремесла — одна з небагатьох царин, у яких спеціально пояснювалось із покоління в покоління саме «діло»: діяння та їхня композиція, черговість. Тому й тлумачення ремісничих прийомів допомагає спізнати найбільш леткий і вразливий аспект світу замовлянь.

11. *Народне куховарство.* Первісно всяка кулінарія — справа не лише прагматична, а й магічна. Форма, матеріал і набір посуду, прийоми поводження з водою й вогнем, склад харчів — усі ці особливості так або інакше символічні. Найбільшою мірою це стосується ритуальних страв у календарних (зокрема поминальних) та весільних обрядах.

12. *Сни, їхнє переживання і тлумачення.* Стародавні люди, «дикуни» і діти ставляться до сну інакше, ніж сучасні «цивілізовані» люди. Головна особливість — повне або істотне нерозрізнення сну і яви. Супутні особливості — високий авторитет сну і бачених у ньому подій, як більш важливих і буттєво більш «істинних», аніж події буденного життя, міцний зв'язок сну із світом віддаленого минулого і так само міцний зв'язок з майбутнім у плані його передбачень. Основою для подібних явищ могла бути єдина (або, принаймні, дуже близька) «картина світу» вві сні і

в світі замовлянь та пов'язаного з ним світовідчування. Ланцюжкове нанизування окремих «картинок»; хаотичність «сюжету» як наслідок відсутності причинно-наслідкових зв'язків; діяння, що не перебувають у безперервному русі, а ніби «постають» або «зникають» у нас на очах; можливість емпірично неможливого; «вимкнений» час і «безперешкодний», але в кожному новому місці «автономний» простір; відчування себе лише як тіла, і при тому тіла по частинах; абсолютна «позаетичність» сну (при гострому переживанні й розмежуванні приємного і неприємного, небезпечного) — ці та інші «світовидчі» риси замовлянь і снів збігаються. Очевидно, сон, знімаючи або приглушуючи пізніші, більш «окультурені» форми й закони людського мислення, повертає людську свідомість до архаїчного стану: вивільняє «прасвідомість», той хисткий порубіжний стан, у якому «біологія» ще ледве-ледве виходить у «культуру». Тому дослідження психології сну також може дати чималу користь для зрозуміння «алогічної логіки» надархаїчного світосприймання замовлянь.

Такі (звичайно, далеко не всі) непрямі джерела для дешифрування символів і моделі світу замовлянь. Проте залишаються два головні інтерпретаційні завдання. Це укладання найповнішого і найструнчішого «словника» цих символів. І це спроба проникнення в «чужі», «далекі», інколи для нас майже «позалюдські» закони зв'язку цих символів: прилучення до прасвіту людського світовідчування.

Марина НОВИКОВА

ДЖЕРЕЛА ТЕКСТІВ

Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. Материалы и исследования.— Т. 1.— Вып. 1.— Спб, 1872.

Ефименко П. Сборник малороссийских заклинаний.— М., 1874.

Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы.— К., 1876.

Комаров М. Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь.— Одеса, 1890.

Петров А. Угорско-русские заговоры и заклинания начала XVIII в.— Живая Старина.— № 4.— 1891.

Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях.— Вып. 1 — Чернигов, 1895.

Франко І. Гуцульські примівки. *Кайндль Р.* Буковинські примівки.— В кн.: Етнографічний збірник.— Т. 5.— Львів, 1898.

Гринченко Б. Из уст народа.— Чернигов, 1900.

Дикарів М. З поля фолькльору й мітольогії.— Львів, 1903.

Новицкий Я. Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты, собранные в Екатеринославщине.— Екатеринослав, 1913.

ЗМІСТ

Прасвіт українських замовлянь
Марина НОВИКОВА
7

Замовляння (1—150)
33—196

Коментар
199

Джерела текстів
307

Літературно-художнє
видання

УКРАЇНСЬКІ ЗАМОВЛЯННЯ

Упорядник

МОСКАЛЕНКО
Михайло Никонович

Київ,
видавництво
художньої літератури
«Дніпро»

Художник *В. А. Кононенко*
Художній редактор *О. М. Андрощук*
Технічний редактор *Л. І. Ільченко*
Коректор *Н. І. Забаштанська*

ИБ № 5177

Здано до складання 08.08.91.
Підписано до друку 06.02.92.
Формат 70×100$^{1}/_{32}$. Папір офсетний № 2.
Гарнітура бодоні. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 12,675. Умовн. фарбовідб. 25,756.
Обл.-вид. арк. 7.473. Тираж 65 000 пр.
Зам. 1—148.

Видавництво художньої літератури
«Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

З фотоформ Головного підприємства
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига»
на Київській книжковій фабриці
«Жовтень».
254655. МСП, Київ-53,
вул. Артема, 25.

Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко; Авт. передм. М. О. Новикова.— К.: Дніпро. 1993.—309 с.
ISBN 5-308-01357-8

У45

До книги ввійшли найцінніші й найдосконаліші тексти української магії, народних чаклунських дійств. Цей найменш вивчений шар національної словесності сягає своїм корінням у найглибшу язичницьку давнину, ввібравши також елементи християнських уявлень про світ.

4702640105—036
У ——————— 86.92
205—93

ББК 86.391+82.3Ук—6

